

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՇԵՄՔՈՐԻ ԱՓԻՆ

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

Շեմքոր գետը գրեթէ մոռցուած է մեր պատմութեան մէջ, երբեք իր անունը չենք խառներ մեր ըզզացումներուն հետ, ո՛չ Արաքսի քովը կը դնենք, ոչ ալ Հրազդանի գովեստները կու տանք, բայց Շեմքորը սիրուն գետ մ'է հիւսիսային Հայաստանի մէջ, ջուր կու տայ այգիներուն, փայլ կու տայ լեռներուն, իր ջուրով կը յագեանան Արցախի եղջերուները:

Շեմքորի ջուրն անոյշ է
 Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առէ:
 Թուշըս դընեմ ջիմջ երեսին
 Զուրն անոյշ է մեր Շեմքորին:

Այսպէս կ'երգեն դիւղացիները ամէն անգամ որ առու առու ջուրը կ'երթայ իրենց այգիներն ոռոգելու:
 Բայց Շեմքորի սիրով այրած դիւղը Սաւարն է, իր ափին մօտիկ բլրան մը գագաթին թառած Սաւարը, որուն նեղլիկ պատուհանները կը բացուին գետին վրայ, արշալոյսին բոլոր տունները ջուրին մէջ կը հայելանան, վերջալոյսին մանուշակէ քօղ մը կը տարածուի գետին վրայ, ապա կու դայ աստղազարդ գիշերը իրբեւ ասրղնեգործ դիպակ ծածկելու Սաւարն ու Շեմքորը:

Երջանիկ էր Շեմքորը, հպարտ էր Սաւար, որովհետեւ հոն կ'իշխէր բարի եւ ազնիւ Գիշին իշխանը:

Գիշին՝ բռնաւորի սուրով եւ արիւնով չէր տիրած այդ կողմերուն, նա երիտասարդութեանը ձկնորս էր Շեմքորի վրայ, ցանցը կը նետէր եւ ձուկ կը բռնէր, երեկոյեան երբ տուն դառնար, մաս մը ինքը կ'ուտէր, մաս մը աղքատներուն ու բարեկամներուն կը բաժնէր:

Եղաւ որ Շեմքորը բարկացաւ Սաւար գիւղին, չես գիտեր ինչ յանցանք ըրեր էին, եւ փրցուց տարաւ փայտէ միակ կամուրջը որ կը կապէր երկու ամերը: Գիշին ըսաւ.

— Մարդ որ բարիք չ'ըներ մարդ չէ, Քրիստափոր անունով մէկը կար որ մարդիկ գետէն անցընելով սուրբ եղաւ, ես ինչո՞ւ չըլլամ:

Հուժկու եւ լաւ լուզորդ էր, ձգեց ցանցը եւ սկսաւ մարդիկ անցընել մէկ ամիսէն միւսը: Հաց կու տային՝ չէր առներ, դրամ կու տային՝ չէր առներ:

— Գիշին, քեզի ցորեն տամ, կ'ըսէր հարուստ գիւղացին:

— Ո՛չ, Աստուած աւելին կու տայ:

— Գիշին, քեզի ձէթ տամ, տանդ ճրագը վառէ:

— Ո՛չ, եկեղեցիին սուր. Աստուած ինծի արեւ է, կը պամասխանէր բոլորին:

Գիշին քսանըհինգ տարի մարդիկ անցուց մէկ ամիսէն միւսը, եւ ամէն երկու տարին՝ մանչ զաւակ մը կը ծնէր իր տանը մէջ. եղաւ յիսուն տարեկան:

— Աստուած իմ, կեանք սուր որ բարիք ընեմ, կ'աղօթէր ամէն երեկոյ:

Գիշեր մը յոգնած կը քնանար, կարծես հեռուէն ձայն մը լսեց.

— Գիշին, Գիշին...

Յատկեց անկողինէն .

— Անշուշտ մէկը ջուրէն պիտի անցնի, մտածեց ու վազեց գետը : Ոչ ոք կար : Ուրեմն երազ էր , ըսաւ ինքնիրեն ու քնացաւ :

— Գիչին , Գիչին , լսեց դարձեալ :

Ձայնը իր տանիքին վրայէն կու գար :

— Ո՞վ ես , հարցուց ձայնին :

— Ես Գարրիէլ հրեշտակապետն եմ , եկած եմ քեզի այնքան կեանք տալու՝ որչափ որ կ'ուզես . ինչորէ , ո՞րքան տարիներ կը փափաքիս :

— Թող Աստուած ինքը սահմանէ իմ կեանքիս տարիները , պատասխանեց Գիչին :

— Լաւ , որովհետեւ Աստուծոյ բարութեան յանձնեցիր կեանքդ , քեզի այնքան տարիներ պիտի տայ՝ որքան մարդ անցուցիր Շեմքորի գետէն :

Յաջորդ օրը նստաւ համրեց եւ հաշիւը դտաւ թէ որքան մարդ անցուցած էր գետէն : Սարսափեցաւ .

— Ուրեմն ես Մաթուսաղայէն աւելի՞ պիտի ապրիմ . ասիկա մեծ դժբախտութիւն է , խռճած , պառաւած , անօգուտ մէկը պիտի ըլլամ : Չէ , ասիկա շատ է :

Գիչերը կանչեց հրեշտակը .

— Էյ , Գարրիէլ , Գարրիէլ , վար իջիր , ըսելիք ունիմ :

— Ի՞նչ կայ , Գիչին , պատասխանեց հրեշտակը անոյշ ձայնով :

— Կ'ուզէի ըսել որ հաշիւ ըրի թէ՛ որքան մարդ անցուցեր եմ Շեմքորէն , եւ համրանքը չգտայ . խորհեցայ թէ ի՛նչպէս այդքան երկար տարիներ պիտի ապրիմ , խռճած , ծերացած , պառաւցած , եւ բարիք ալ պիտի չկարենամ ընել : Լաւ չ'ըլլար որ ամէն մէկ սա-

լի կեանքին վրայ տասնական տարիներ աւելցնես
առնելիքէս :

— Դուն չես գիտեր, Գիշին, պատասխանեց հրեշ-
տակը, թէ Աստուած իր ըրած բարիքը կատարեալ կ'ը-
նէ : Լաւ, տասնական տարիներ կը բաշխեմ Սաւարցի-
ներու կեանքին : Գնա՛ հաշուէ մնացածը :

Գիշին նստեցաւ իր ընկուզենիին տակ : Պայծառ
գիշեր էր, լուսինը ծառի ճիւղերէն բուռ բուռ ցուլքեր կը
նետէր իր գլխուն վրայ : Գաբրիէլ հրեշտակապետն ալ
ընկուզենիի ճիւղին նստած՝ կը ծիծաղէր . Գիշին չէր
գիտեր թէ վերը հրեշտակը կայ : Համրեց տարիները,
չաբաթները, օրերը, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ հազար
տարին անցաւ : Շատ տխրեցաւ, գլուխը երկու ձեռքե-
րուն մէջ առած մտածեց ու մտածեց : Լուսինը իջաւ հո-
րիզոնին վրայ, Գիշին յանկարծ ցնցեց գլուխը եւ ինքն-
իրեն խորհրդածեց .

— Աստուած կա՛մ շատ կու տայ՝ կամ բնաւ չի տար :
Հրեշտակը վերէն աւելի ուժով խնդաց :

— Գաբրիէլ, Գաբրիէլ, կանչեց կրկին անգամ :

— Ի՞նչ կայ, Գիշին, գոհ չե՞ս :

— Ես նորէն հաշիւը չգտայ . ինծի կ'երեւի թէ հա-
զար տարին ալ անցաւ, այս բանը իմ դործիս չի դար :

— Ինչո՞ւ, Գիշին, Աստուծոյ համար հազար տա-
րին՝ մէկ օր է :

— Ատիկա Աստուծոյ համար, իսկ մեզի համար ան-
վերջանալի բան է : Ես ի՞նչպէս աւելի քան հազար տա-
րի ապրիմ՝ երբ կինս, տղաքներս արդէն մեռած պիտի
ըլլան . մինակ, թերեւս անկարող քալելու, կոյր, չոր
կոճղի մը պէս, եւ ուրիշներ թրջած հացը բերանս դնեն
որ ուտեմ եւ կեանքս քարչ տամ : Զէ, բարի հրեշտակ,

լաւ է որ ես զաւակներէս առաջ մեռնիմ քան թէ անոնց մահը տեսնեմ :

— Գիշին, մահը մեղաւորներուն համար է. բարիները չեն մեռնիր. անոնք երկինք կը բարձրանան ինչպէս չոր տաշեղներու բոցը :

— Ատիկա բարի հոգիներուն համար ըսուած է, Գարբրիէլ, դու մեր երկիրէն շատ բան չես հասկնար :

Հրեշտակը անոյշ մը խնդաց :

— Լաւ չ'ըլլար որ այս հազար տարիներէն առնենք եւ Արցախի վանականներու կեանքին վրայ աւելցնենք: Անոնք միշտ աղօթք կ'ընեն եւ Աստուծոյ ողորմութիւնը կը խնդրեն մեր երկրին վրայ: Իսկ ինծի եւ ընտանիքիս՝ հարիւրական տարի կը բաւէ :

— Լաւ, թող այդպէս ըլլայ, պատասխանեց հրեշտակապետը :

— Գարբրիէլ, ուրիշ բան մ'ալ ունիմ ըսելիք. երբ հոգիս առնելու գաս՝ հետդ տասներեք հրեշտակներ ալ բեր որ կնոջս, զաւակներուս հոգիները մէկ մէկ հատ շալկած երկինք տանին :

— Գիշին, քեզի չէ չեմ կրնար ըսել, դու մեծ արդիւնք ունիս Աստուծոյ առջեւ, թող այդպէս ըլլայ :

Արշալոյսը արդէն սկսեց էր լուսաւորել լեռներու ծայրերը, աքաղաղները իրենց բոլոր ուժով կը կանչէին :

— Մարդ Աստուծոյ, ըսաւ կնիկը, ո՞ւր էիր այս գիշեր :

— Գործ ունէի :

— Յերեկը մեզի համար չես աշխատիր, գիշերը մնաց քեզի աշխատելու: Տանը մէջ հաց չունինք, բուրդ չունինք մանելու, ձէթ չունինք ճրագը վառելու, պա-

նիր չունինք բերաննիս փոխելու, եւ դուն քսանըհինգ տարի է Շեմքորէն չես բաժնուիր :

— Աստուած փոխարէնը կու տայ :

— Արքայութիւնը հասկցանք, ըսաւ կինը, քիչ մ'ալ հոս պէտք է :

Գիշին չպատասխանեց, իջաւ Շեմքոր, այդ օրը շատ գործ ունէր, հարիւրաւոր ուխտաւորներ պիտի անցընէր գետէն որ Սեւանայ Տիրամօր ուխտի երթալին :

Տարի մը եւս շարունակեց մարդ փոխադրել գետին մէկ ափէն միւսը :

Օր մը Սաւարի հորիզոնին վրայէն ձիաւորներ երեւցան : Գիտէին թէ Արարատեան դաշտին մէջ Պարսիկներ եւ Օսմանցիները պատերազմի մէջ էին :

Աստուած իմ, թշնամին հոս ալ հասաւ, ըսին գիւղացիները : Աճապարանքով կիներն ու անասունները լեռ ճամբեցին, հաւերը հաւնոց դրին եւ այր մարդիկ դունբը փակած սպասեցին դժբախտ օրերու : Գիշին իր զաւակներով, հաւերով, կնիկով ու մէկ այծով դրան առջեւ սպասեց :

— Աստուած գիտէ իր ընելիքը :

— Մարդ Աստուծոյ, գէթ այծը լեռ ճամբենք, եթէ աս ալ տանին՝ տղաքը կաթ պիտի չունենան :

— Աստուծոյ գործին մի՛ խառնուիր, ըսաւ Գիշին սրտնեղած :

Ձիաւորները մօտեցան գիւղին, անոնց պիտուն վրայ կը ծածանէին առիւծի պատկերով դրօշներ :

— Պարսիկներն են, այնքան ալ վախ չկայ, կ'ըսեն թէ Շահ-Արաս բարեկամ է Հայերուն :

— Կեցցէ՛ մեր բարեկամը Շահ-Արաս, դուք անոր զինուորներն էք :

— Այո՛, Շահ-Աբասի զինուորներն ենք, պատասխանեց մեծ մօրուքով սպայ մը ձիէն վար իջնելով: Բայց ո՞ւր են այս զիւղին բնակիչները, հարցուց Գիչիին:

— Կարծելով թէ Օսմանցիներն են եկուորները, իրենց կիները, անասունները լեռ ճամբեցին, հաւերը հաւնոց դրին, իրենք ալ դռները փակած՝ դժբախտ օրերու կը սպասեն:

— Ո՞վ դժբախտ է Շահ-Աբասի իշխանութեան տակ, ըսաւ մօրուքով սպան:

— Շահ-Աբասը դժբախտ է:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ թագաւոր է եւ միլիոնաւոր մարդոց հոգը իր վրան է:

— Այդ ճիշտ ըսիր, Շահ-Աբասը այն ատեն երջանիկ պիտի ըլլայ՝ երբ Օսմանցիները հեռացնէ այս սահմաններէն եւ իր հպատակները ամէն Կիրակի հաւ մը ունենան սեղանին վրայ:

— Կնիկ, ի՞նչ կեցեր ես, դնա՛ հաւերը մորթէ, սեղան պատրաստէ, այս բարի մարդիկը անօթի են:

— Այդչափ մարդու հա՞ւ կը բաւէ, պատասխանեց կինը:

— Այծն ալ մորթէ:

— Վաղը երեսաները կաթ պիտի չունենան:

— Աստուծոյ գործին մի՛ խառնուիր, կնիկ, պատասխանեց Գիչին:

— Չէ՛, բարի մարդ, այծը թող մնայ: Եթէ Շահ-Աբաս մատը շարժէ՝ աշխարհի բարիքները իր ոտքերուն տակ կու գան:

— Կեցցէ՛ մեր բարի եւ հզօր թագաւորը, պատասխանեց Գիչին, մեր կեանքն ալ քիչ է իրեն համար:

— Անունդ ի՞նչ է, բարի մարդ:

— Գիշին կը կոչուիմ, տէր իմ :

Այդ պահուն գիւղացիները, որ դռներու ծակերէն կասկածանքով կը նայէին, սկսան գլուխին դուրս դնել ու մէկիկ մէկիկ հաւաքուիլ եկուորներու շուրջը :

— Ի՞նչ գործ կ'ընես :

— Աստուծոյ գործը, պատասխանեց Գիշին :

Սպան բան չհասկցաւ ,

— Հա, հասկցայ, դուն քահանա՞յ ես :

— Ոչ, Աստուծոյ գործը միայն քահանանե՞րը կ'ընեն :

— Գիշին մեր Սաւարի օրհնութիւնն է, բարի հրեշտակը, բացատրեց անդիէն ծեր գիւղացի մը. նա քանրհինգ տարի է այս Շեմքոր գետին վրայէն մարդիկ մէկ ափէն միւսը կ'անցընէ առանց վարձք մը առնելու : Հաց տուինք՝ չառաւ, հաւ տուինք՝ չառաւ, ձէթ տուինք՝ չառաւ, եւ Աստուած իրեն տասներկու մանչեր պարգեւեց, կ'ապրին՝ չենք դիտեր թէ ի՛նչպէս :

Գիշինի կինը լաւաշի վրայ դրած բերաւ տապկած հաւերը, ասոր վրայ գիւղացիներն ալ իրենց տուներէն բերին մածուն, հաց, պանիր եւ հաւ :

— Ես Գիշինի հաւը պիտի ուտեմ, ըսաւ մօրուքաւոր սպան :

— Հոգիդ ողջ ըլլայ, անոյշ ըլլայ, կեր : Է՛յ, կնիկ, տիկով գինի ալ բեր, խմենք մեր յաղթական թագաւորին կենացը, հրամայեց իր կնոջը :

— Մարդ Աստուծոյ, գինի ո՞րտեղէն բերեմ, տանը մէջ կաթիլ մ'ալ չկայ :

— Գինի չենք ուղեր, Գիշին, Շեմքորի ջուրն ալ կը բաւէ :

— Հա, Շեմքորի ջուրն իսկական ջուր է : Գիշին քթին տակէն մրմռալով երգեց .

Շեմֆորի ջուրն անոյշ է
Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առնէ
Թուշըս դընեմ ջինջ երեսին
Ջուրն անոյշ է մեր Շեմֆորին :

— Իսկապէս լաւ ջուր է , պարզ , յատակ եւ համով ,
ըսաւ սպան :

— Եւ նման է մեր ժողովուրդի սրտին , մինչեւ խոր
յատակը կը տեսնես :

— Այդպէս է , Գիշին , ո՛ւր որ գացի՝ աղնիւ եւ ան-
կեղծ սիրտ գտայ :

— Աստուած բարին կամենայ եւ մեր թագաւորին
չուքը մեր վրան ըլլայ :

— Ամէն , պատասխանեցին զիւրի ծերունիները :

— Գիշին :

— Ծառայ եմ , տէր իմ :

— Գիշին , լսէ ինծի : Ես Շահ-Աբաս , թագաւորնե-
րու թագաւորը :

— Կեցիր , թագաւորներու թագաւոր՝ միայն Աս-
տուած է :

— Իրաւունք ունիս , Գիշին : Ես Շահ-Աբաս , թա-
գաւոր Պարսկաստանի եւ Հայաստանի :

Գիշին , ապշած , ետ ետ գնաց :

— Դուն Շահ-Աբաս մեծ թագաւորն ես :

— Այո՛ , Շահ-Աբասն է , ըսին քովի զինուորական-
ները :

— Կնիկ , դարձաւ Գիշին իր կնոջը , ես քեղի չըսի՞
թէ Աստուած գիտէ իր ընելիքը :

— Լսէ ինձ , Գիշին , շարուանկեց Շահ-Աբաս , ես
ելած էի այս կողմերը առաքինի մարդ մը գտնելու որ
իշխան եւ կառավարիչ զնեմ ամբողջ Արցախի վրայ ,

եւ ահա դուն ես այդ մարդը. իմ ոսկի մատանիովս կը կնքեմ հրամանագիրը: Քուկդ են այս աշխարհի մարդիկը, արտերն ու անասունները, այգիներն ու անտառները:

— Ձեմ ընդունիր, ըսաւ Գիչին:

— Ընդունէ՛, անխելք մարդ, կամացուկ մը մշտեցիր կինը:

— Ձեմ ընդունիր, որո՞ւ ապրանքը որո՞ւ կու տայ մեր Շահ-Աբաս թագաւորը. այս արտերն ու այգիները տէր ունին, պապերուն պապերէն սկսեալ քրտինք թափեր մշակեր են, եւ արդար վաստակը կ'ուտեն. ո՛չ մէկ թագաւոր իրաւունք ունի զրկել իրենց տէրերն ու ինծի նուիրել:

Շահ-Աբաս ծիծաղեցաւ:

— Իրաւունք ունիս, բարի Գիչին. թագաւորները պահակներ են իրենց հպատակներու ինչքերուն, եւ ոչ բռնաւոր տէրեր: Բայց գիտցիր որ Շահ-Աբասը այս լեռան չափ դէղով ոսկի ալ ունի. քեզի իմ իրաւունքէն ա՛յնքան ոսկի պիտի տամ որ ուզածիդ չափ հող եւ անասուն գնես:

Այդ ժամանակ լեռնէն սկսան վար իջնել կիներն ու կովերը, այծերն ու աշխարները:

— Վերադառնանք, հրամայեց Շահ-Աբաս իր զինուորներուն. ճշմարիտ կ'ըսեմ, ամբողջ տէրութեանս մէջ այսպիսի մէկը չգտայ: Գիչին, երկու տարի վերջ պիտի դամ եւ ամբողջ բանակս քեզի հիւր պիտի ըլլայ:

— Կեցցէ՛ մեր հզօր թագաւորը, հիւրն Աստուծմէ է, եւ Աստուած իր ընելիքը գիտէ:

Դրօշները բարձրացան եւ ձիաւորները շուտով աներեւութացան բլուրներու ետեւ:

— Կնիկ, հիմա ի՞նչ կ'ըսես, Աստուած իր ընեւիքը գիտէ՞ թէ ոչ:

— Ես դեռ չեմ հաւատար, բնաւ թագաւորի չէր նմաներ: Ո՞ւր էր իր ոսկի թագը, փառաւոր դահլը: Ո՞ւր էին իր իշխանները. խեղճուկ սուր մը մէջքէն կախած էր, քիթ բերանն ալ բան մը չէին: Մե՛ղք հաւերուս:

Գիչինի կնիկը մրթմրթալով ներս գնաց, իսկ գիւղացիները կէս մը հաւատալով եւ կէս մը չհաւատալով ցրուեցան: Գիչին ծոցը դրաւ թագաւորական հրովարտակը եւ այդ գիշեր պառկեցաւ իշխան Արցախի: Քունը չտարաւ, ինքն ալ սկսաւ կասկածիլ, մի գուցէ տղեղ կատակ մը ըլլար եւ աշխարհի առջեւ խաղք ու խայտակառակ մնար: Մտածեց Գարբիէլ հրեշտակապետը կանչել:

— Գարբիէլ, Գարբիէլ, պոռաց դէպի տանիքը:

Ոչ մէկ պատասխան եկաւ: Է՛հ, ի՞նչ պիտի ըլլայ, իմ հաճոյքիս պիտի չծառայէ. անշուշտ ասդին անդին Աստուծոյ հրամանները տանելու զբաղած է, ըսաւ ինքն իրեն ու փորձեց նորէն քնանալ: Իր աչքերուն առջեւ եկաւ նախորդ օրուան տեսարանը, կարծես թէ հրովարտակը փառաւոր ծիրանիի փոխուեցաւ, եւ զինք շրջապատեց. յետոյ Արցախի ժողովուրդը իր առջեւ խոնարհութեամբ կեցած էր, ձեռքերը կուրծքին ծալած: Երագեց Ծահ Արասի ոսկիները, հարստութիւն՝ մինչեւ որ արեւի առաջին ճառագայթը զարկաւ նեղ պատուհանի ապակիի տեղ դրուած իւղոտած թուղթին:

— Է՛հ, Աստուած իր լոյսը բերաւ, երթանք նայինք թէ բեռնաւորուած ուղտերը հասա՞ն:

Ելաւ գիւղին բարձր տեղը եւ նայեցաւ հորիզոնին: Ոչ ոք կը տեսնուէր:

— Ես ալ յիմար եմ, մտածեց, ոսկին դիմացի մա-

րագներէն պիտի չբերէ՞ որ, հարկաւ օրեր եւ ամիսներ պէտք են մինչեւ Պարսկաստան երթալ դալու համար:

Բայց Գիշին բարի էր, իր միակ փափաքն էր բարիք ընել:

— Մարդ որ բարիք չ'ըներ՝ մարդ չէ:

— Գիշին, յանկարծ լսուեցաւ իր կնոջ ձայնը, մարդ Աստուծոյ, տանը մէջ հաց չունինք, պանիր չունինք բերան փոխելու, բուրդ չունինք մանելու, ձէթ չունինք վառելու եւ դուն հիմակ ալ տանիքներէն չես բաժնուիր:

— Աստուծոյ դործին մի՛ խառնուիր, կնիկ, ան գիտէ իր ընելիքը, մինչեւ հիմա ո՞վ կերակրեց երեխաներդ:

Ամիս մը շարունակ տանիքէ տանիք անցաւ Գիշին, դիտելով հեռաւոր հորիզոնը: Ճիշտ Համբարձման օրը, երբ ժողովուրդը պատրաստուած էր աղբիւրները երթալու եւ վիճակ քաշելու, հորիզոնին վրայ տեսնուեցան ձիաւորներու փոքրիկ խումբ մը եւ քանի մը ուղտեր:

— Է՛հ, թագաւորին խօսքը՝ թագաւորի խօսք է, սուտ չի կրնար ըլլալ:

Վաղեց տանիքէն վար եւ պռոաց.

— Կնիկ, եկան, եկան, պարկերը պատրաստէ:

Տղաքներէն մին ելաւ ընկոյզի ծառին վրայ եւ ձեռքը աչքերուն հովանի դրած՝ դիտեց հորիզոնը.

— Այո՛, ձիաւորներ կը տեսնուին, հաստատեց ինքն ալ:

Տանը մէջ ուրախ շփոթութիւն ինկաւ: Գիշին կանգնեցաւ դրան առջեւ, հազաց, պելները ոլորեց, զգեստները վեր քաշեց եւ ձեռքերը փորին վրայ ծալած սպասեց:

Տասներկու ձիաւորներ եւ հինգ հատ ուղտեր մտան Սաւար գիւղը :

— Գրիշին իշխանը կ'ուղենք, ըսին առաջին հանդիպողին :

— Ես եմ, հրամայեցէք :

Ձինուորներու խմբապետը վար իջաւ ձիէն եւ բարեւեց Գրիշին իշխանը : Գրիշին բարեւ առաւ եւ բարեւ տուաւ :

— Յողնած էք, իջէք հանգչեցէք եւ պատառ մը հաց կերէք :

— Ո՛չ, հրաման ունինք պատառ մը հաց բերաննիս չդնել, մինչեւ որ հինգ բեռ ոսկին Գրիշին իշխանին չյանձնենք :

Ուղտապանները վար առին համետները եւ շարեցին Գրիշինի դրան առջեւ : Խմբապետը քակեց կարերը եւ պայծառ արեւուն տակ ոսկիները հազար շողեր արձակեցին : Գրիշինի կինը հատ մը առաւ եւ դիտեց մէկ կողմը, դիտեց միւս կողմը .

— Հողիդ մատաղ, ճիշտ ամիս մ'առաջ եկած մարդուն պատկերն է : Բայց այս վրայի գրուածը չեմ կրնար կարդալ :

Առաւ մեծ տղան՝ չկրցաւ կարդալ . փորձեց երկրորդը՝ եւ չկրցաւ կարդալ . երրորդը եւ բոլորը չկրցան կարդալ :

— Ասիկա դրախտի լեզուով գրուած է, ըսաւ Գրիշին, մենք մահկանացուներս չենք կրնար կարդալ :

Գրիշինի կինը ինքզինքը կորսնցուց, վազեց ասդին անդին՝ եւ փառաւոր ճաշ մը պատրաստեց հիւրերուն : Մէկ ոսկի կը բաւէր հարիւրաւոր հաւեր գնելու : Այդ ժամանակ մարդուն կեանքը արժէք չունէր, հաւը ի՞նչ է որ :

Ճաշէն յետոյ խմբապետը մետաքսէ լաթերու մէջէն հանեց ոսկի կոթով սուր մը եւ կապեց Գիչինի մէջքը՝ թագաւորին անունով: Թագաւորը նուէր ղրկած էր նաեւ մետաքսէ զգեստներ՝ իրեն եւ կնոջը: Խմբապետը մեկնելէն առաջ փող զարնել տուաւ, հաւաքեց բոլոր Սաւարցիները եւ ըսաւ.

— Ահաւասիկ Արցախի կառավարիչ իշխանը՝ Գիչին, թագաւորին հրամանն է հնազանդիլ իրեն:

Երբ զինուորները եւ ուղտերը մեկնեցան, Գիչին կանչեց իր տասներկու մանչերը եւ ըսաւ.

— Աստուած եթէ ուզէ՝ գիւղացին իշխան կ'ընէ, իսկ իշխանը՝ գիւղացի: Այս ոսկիները ինքը ղրկեց որ բարիք ընենք. մարդ որ բարիք չ'ըներ՝ մարդ չէ: Մենք հողի զաւակ ենք եւ այս սիրելի հողին հետ կը մնանք: Իմ գահս Սաւարն է, իմ թագս՝ մեր արեգակը, իմ զինուորներս այս աշխատող բազուկները: Առէ՛ք ձեզի հետ հազարաւան ոսկի ու դացէք զնեցէք Գիչինի անունով լծկան եզներ, կաթ տուող կովեր, բուրդ տուող ոչխարներ: Մէկ կ'ուզեն՝ երկու տուէք, երկու կ'ուզեն՝ չորս տուէք: Ժողովուրդիս օրհնութիւնը թող ձեզի հետ վերադառնայ եւ իմ տունս լեցնէ:

Տասներկու մանչերը առին հազարաւան ոսկի եւ դացին աշխարհիս չորս կողմերը. անցան Վրաստան, Լեզկիներու երկիրը, դարձան Տաղստանէն եւ ամիս մը չանցած՝ տասներկու նախիրներ ու հօտեր բառաչելով ու մայելով մտան Սաւար գիւղը:

— Կնիկ, Աստուած իր դործը գիտէ՞ թէ ոչ:

— Ինչ ընեմ կովն ու եզը՝ երբ բնակելու շնորհքով տուն մը չունինք, ըսաւ կինը:

— Աղքատին վարունգ տուեր են, ըսեր է թէ ծուռ է, պատասխանեց Գիչին եւ հեռացաւ:

— Գիշի՛ն, Գիշի՛ն, մարդ Աստուծոյ, պոռաց կինը ետեւէն, դէթ սա տղաքներուդ մէկ մէկ հատ զգեստ չինէ, վրանին գլուխնին պատուեր է: Ամօթ է, իշխանի գաւակներ են:

— Երբ Գանձակ երթամ՝ կը բերեմ, պատասխանեց ամուսինը:

Գիշին գնեց նաեւ արտեր եւ այգիներ, անտառներ ու սարեր:

— Ոսկին կու գայ ու կ'երթայ, հողն է որ կը մնայ, խորհրդածեց ինքնիրեն, գաւակներս պէտք է հողը սիրեն, հողին մէջ ապրին եւ հողով երջանկանան:

Իւրաքանչիւր մանչուն տուաւ տասնական դուրբան, տասը զոյգ լծկան եզներ, տասը զոյգ մարալ գոմէշներ եւ հարիւրաւոր մշակներ:

— Գացէք, ըսաւ, հերկեցէք, սերմանեցէք եւ հընձեցէք Աստուծոյ տուած բարիքը:

Հարիւրաւոր դուրբաններ կ'երթային ու կու գային սեւորակ հողին վրայ, հօտաղները հոռովել կը կանչէին, եւ արտերը կ'ուրախանային ոսկի հատիկն ընդունելով իրենց ծոցին մէջ: Գիշին շատ անգամ կանգնած իր դիւղի բլրակին վրայ՝ կը դիտէր անծայր արտերը, որոնք սեւէն կանաչի կը փոխուէին, կանաչէն ոսկիի, եւ կը ծփային ինչպէս Շեմքորի առաւօտեան արիքները:

Սարերուն վրայ իր հօտերն ու նախիրները կը բազմանային, հարիւրը՝ հազար կ'ըլլար, հազարը՝ բիւր կ'ըլլար, մինչեւ իսկ ստիպուեցաւ թրծուած աղիւսէ խողովակներ ձգել սարերէն դիւղ կաթը իջեցնելու համար, հազարաւոր կաթսաներու եւ տաշտերու մէջ:

Բայց Գիշին տխուր էր. Շեմքորի մէջ սաւարցի երիտասարդ մը խեղդուած էր:

— Ես եմ մեղաւորը, պէտք էի կամուրջ մը ձգել: Յետոյ խելք չկայ, ալիքին դէմ չեն լողար, կողմնակի կը զարնեն: Ոտքը սահեր է եղեր, թող շխտակ տեղը դնէր: Մեղք երիտասարդութեանը, տասը տարին ալ վրայ զնաց: Ասոր մէջ Գարրիէլ հրեշտակապետն ալ յանցաւոր է, խօսքը չպահեց. մարդ որ Աստուծոյ անունով կը խօսի՝ պէտք է ամէն բան զոհէ եւ խօսքը պահէ, կրնար շուտով օգնութեան հասնիլ:

Թաղման հոգեհանգստեան ճաշը ինքը կատարեց, քահանային դրամը տուաւ, լացաւ գերեզմանին վրայ, կարծես իր զաւակը մեռած էր, յետոյ հրամայեց դիւղապետին.

— Գնա՛ կիւմրի, ամէնէն լաւ վարպետներէն հինգ հոգի բեր, քարակոփ՝ հարիւր հոգի, որմնագիր՝ հարիւր հոգի, եւ Շեմքորի կամուրջը թող չինեն:

Վեց ամիս վերջը փառաւոր կամուրջ մը երկու ամիսը իրարու կապեց, կամար կամար ձգուած: Մէկ կամարին վրայ քանդակել տուաւ Գիշին ձկնորս՝ ուսկանը ձեռքին, միւս կամարին վրայ՝ Գիշին մարդ կ'անցընէ Շեմքորէն, երրորդին վրայ՝ Գիշին իշխանական դիրքով, սուրը մէջքին եւ տակը դրուած.

«Շինեցաւ կամուրջս հրամանաւ եւ ծախիւք Գիշին իշխանին»:

Շարաթ մը վերջ եկան ուրիշ գիւղէ եւ ըսին.

— Գիշին իշխան, մեր գիւղը աղբիւր չունի:

— Առէ՛ք քսանըհինգ ոսկի եւ աղբիւր բերէ՛ք:

— Գիշին իշխան, ըսին ուրիշ գիւղացիներ, մեր գիւղը ճամբայ չունի:

— Առէ՛ք քսանըհինգ ոսկի եւ ճամբայ չինեցէ՛ք:

— Գիշին իշխան, դու մեր հայրն ես, ըսաւ պառաւ

գեղջկուհի մը, կով մ'ունէի որ զաւակներուս կաթ կուտար, տարիքը առած էր, օրերը ձեզի, մեռաւ:

— Այս կնոջ կով տուէք, հրամայեց քովիներուն:

— Գիչին իշխան, ձիւնը դիտուս, լալով եկաւ կին մը, զաւա՛կս, զաւա՛կս խենթեցաւ:

— Սիրահարուած էր:

— Եւ չափազանց:

— Ո՛վ որ չափէն դուրս կը սիրահարուի՝ կա՛մ կը խենթենայ և կամ գերեզման կ'երթայ: Ատոր ճար չկայ: Գնա՛ Աստուծմէ խնդրէ տղուդ խելքը:

Գիչինի անունը գնաց աշխարհէ աշխարհ, ամէնուն դատը կը տեսնէր, աղքատներուն հայր էր, եւ Արցախի պաշտպանը:

— Հայը որ հայուն թշնամի է՝ Աստուծոյ ալ թըշնամի է, կ'ըսէր:

Երկու տարի անցաւ իր իշխանութեան վրայ, յիշեց թէ Շահ-Աբաս իրեն հիւր պիտի գար բոլոր բանակով:

— Կնիկ, ըսաւ, Շահ-Աբասը հիւր պիտի գայ իր ամբողջ բանակով, պէտք է պատրաստուինք լաւ ընդունելութեան մը:

— Ո՞ւր պիտի ընդունիս, ընկուզենիին տակ՞, չոր կոճղի՞ն վրայ: Քեզի հազար անգամ ըսի թէ մարդավարի տուն մը շինէ:

— Այս անգամ իրաւունք ունիս, պատասխանեց Գիչին, պէտք է թագաւորին վայել տուն մը շինենք:

Կանչեց Հայաստանի, Վրաստանի լաւագոյն վարպետները:

— Շահ-Աբասը հիւր պիտի գայ, թագաւորի վայել տուն մը շինեցէք: Հազար գործաւոր կ'ուզէք՝ տասն հազար կու տամ, բայց չորս ամիսէն պալատս պատրաստ պէտք է ըլլայ:

— Ծառայ ենք, Գիշին իշխան, ըսին վարպետները :
Գծեցին, չափեցին եւ օրական մարդու հասակով սկսաւ բարձրանալ Գիշին իշխանին պալատը :

— Պատերը հաստ շինեցէք որ ո՛րեւէ ոռւմբ չանցնի : Գոները լայն ու պղնձէ ըլլան, աշտարակները երկինք բարձրանան ինչպէս Շեմքորի բարտինները :

Գիշին պալատ չէր որ շինել կու տար՝ այլ հսկայ ամրոց մը . նա դիտէր իր ընելիքը :

— Ինչ որ ալ ըլլայ՝ անհաւատներու մէջն ենք, ըսաւ ինքնիրեն, այդ մարդիկը ուժէ կը վախնան, արդարութենէ եւ մարդկութենէ չեն հասկնար :

Վեց ամիս յետոյ իր դղեակին շինութիւնը վերջացաւ . կոփուած քարերով, քանդակուած խաչքարերով կարծես սպիտակ արծիւ մ'էր՝ թառած դիւղին վրայ :

— Իշխան Գիշին, բարով վայելէք, դուք եւ ձեր թոռներուն թոռները ուրախ օրեր միշտ տեսնէք, թշնամիին սուրը կոտորի, ալիքի պէս իր ոտքերուն տակ փըշուր փշուր ըլլայ, ըսին վարպետները, կրկնեցին քարակոփները եւ վերցնելով իրենց գործիքները՝ ճամբայ ինկան դէպի իրենց աշխարհները :

— Մարդ Աստուծոյ, ե՞րբ պիտի փոխադրուինք նոր տունը, ըսաւ կինը :

— Կնիկ, համբերէ, երթամ Գանձակ, գորգեր բերեմ յատակներու համար, մետաքսէ վարադոյր՝ պատուհաններուն համար, փետուրէ անկողին՝ Շահին համար :

— Չմոռնաս երեխաներուն համար ալ իշխանավայել զգեստ դնել :

— Ատ ալ կը բերեմ :

— Գիշին, ինձի համար ալ զոյգ մը ծոպաւոր դեղին հողաթափներ գնէ :

— Շատ լաւ, ատ ալ կը դնեմ, դեռ ըսելիք ունի՞ս :

— Պնակ չունինք, ափսէ չունինք, ամօթ է լաւաչի վրայ հաւ հրամցնել. հիմակ իշխան ես, ամէն բան իր տեղն ունի :

— Ուրի՞շ :

— Կ'ըսեն թէ քրիստոնեայ թագաւորները մատնե-
րու պէս երկաթներ ունին, անով կը բռնեն միսը եւ
կ'ուտեն : Շահ-Աբասը զարմացնենք :

— Խելքդ թռե՞ր է, կնիկ, երկաթով միս կ'ուտե՞ն,
Աստուծոյ տուած մատները ի՞նչ եղան :

Գիչին քանի մը ձիաւորներով մեկնեցաւ Գանձակ :

— Գիչի՛ն, Գիչի՛ն, պոռաց կնիկը ետեւէն, չմոռ-
նաս մետաքսէ բարձեր ալ բերելու :

Գիչին չլսելու զարկաւ եւ անհամբեր շարժումով
մեկնեցաւ : Երեք օր եւ երեք դիշեր պէտք էր ձիավարել
Գանձակ հասնելու համար : Գիչին կը կարծէր թէ իր
համբաւը աշխարհիս չորս կողմը հասած էր, մինչդեռ
Արցախէն անդին զինքը չէին ճանչնար :

Երբ Գանձակ հասաւ՝

— Բա՛, աս բաւական մեծ քաղաք է եղեր, ըսաւ
քովիններուն :

Հոն ոչ ոք կը ճանչնար, ո՛չ պանդոկ կար, ո՛չ բա-
րեկամ : Քաղաքի մուտքին մեծ կարաւան մը կար, ուր
իջեւանեցաւ իր մարդերով :

Յաջորդ օրը հարցուց կարաւանապետին .

— Աս քաղաքին մէջ ո՞վ կը բնակի :

— Մարդիկ կը բնակին :

— Հարկաւ մարդիկ, էշեր պիտի չբնակին, վրայ
բերաւ Գիչին . ըսել կ'ուզեմ որ հայ քրիստոնեա՞յ են թէ
անհաւատներ :

— Գետէն ասդին՝ հայ քրիստոնեայ են, իսկ գետէն անդին՝ Թաթարներ, պատասխանեց իջեւանի տէրը:

— Տղաք, դարձաւ իրեններուն, մենք անհաւատներու հետ գործ չունինք:

Մտաւ գլխաւոր պողոտան. ասդին՝ դորդ կը ծախէին, անդին՝ կերպասներ, միւս կողմը՝ պնակներ:

— Կնիկս հոս ըլլալու էր, ըսաւ քովիններուն, խելքը պիտի թոցնէր:

Գիչին հազուած էր սովորական. ո՛չ սուրը կախած էր եւ ոչ ալ իշխանութեան հրամանադիրն ունէր ծոցին մէջ:

— Պարսկական, Շիրազի եւ հայկական գորգեր ունի՞ք, հարցուց գորգավաճառի մը՝ մտնելով խանութը: Իւրաքանչիւր տեսակէն տասնական հատ տուէք:

Գորգավաճառը վերէն վար չափեց այդ գիւղացին եւ պատասխանեց.

— Ո՛չ, խտիր կը ծախենք, ձեզի շատ յարմար է:

— Ո՛չ, բարեկամ, ես կ'ուզեմ գորգ գնել, Շահը խտրի վրայ չի նստիր, ըսաւ Գիչին:

— Ո՞ր Շահը:

— Շահ-Աբաս թագաւորը:

— Հարկաւ չի նստիր, քեզի պէս գիւղացի՞ կը կարծես:

— Ուրեմն կ'ուզեմ գորգ գնել:

— Մարդ Աստուծոյ, գնա՛ բանդ, զիս խաղի՞ կ'ուզես առնել: Ամբողջ գիւղդ ծախես՝ այս գորգերը չես կրնար գնել:

— Տղաք, ըսաւ Գիչին իրեններուն, ոսկիները ձիերուն վրայ դրէք, ուրիշ խանութ երթանք:

Երբ համետները ձիերու վրայ դրին՝ հնչուն ոսկին

չառաչեց : Գորգավաճառը կարծեց թէ երկաթի կտոր-
ուանքներ են , որ գիւղացիները սովոր են ժողովել :

— Այդ ժանգոտ երկաթի կտորներով կրնաս Սմբը-
դանտի գորգ ալ գնել , ըսաւ խանութպանը շատ ծաղ-
րական շեշտով :

Գիչին հանեց համետէն ոսկի մը եւ ցոյց տալով
պատասխանեց .

— Այս երկաթի կտորներով կրնամ ամբողջ Գան-
ձակը գնել , քեզ ալ մէջը : Եւ ճամբայ ելաւ :

— Ո՛հ , Գիչին իշխան , ապշած ետեւէն վազեց գոր-
գավաճառը , ետ եկուր , ես քեզ չճանչցայ մէկէն :

— Անձանօթին հետ պէտք է աւելի ազնիւ ըլլալ՝ քան
ձանօթին հետ . դուն գնա՛ խօիր ծախէ :

Գիչին մտաւ ուրիշ խանութ մը :

— Բարեկամ , դուք հա՞յ էք , հարցուց ազնիւ կեր-
պով :

— Հայ եմ եւ ճակատս օծուած է սուրբ մեռնով :
Այս թաղը ամբողջ հայ են :

— Փառք Աստուծոյ , ես ալ հայ եմ : Սաւար գիւղը
կը բնակիմ , եւ Արցախի իշխանն եմ :

Այս գորգավաճառն ալ վերէն վար չափեց այդ գիւ-
ղացին .

— Դուք Արցախի իշխա՞նը :

— Այո՛ , Արցախի իշխանն եմ , սուրս հետս չբերի
եւ թագաւորական հրամանագիրն ալ տունը մոռցայ :

— Բեռներով ոսկի բերած է , տիրոջ ականջէն փրս-
փըսաց խանութի պաշտօնեան :

— Ո՛հ , ո՛չ սուր պէտք է , ո՛չ ալ թագաւորական
հրամանագիր . ձեր երեսէն կը հասկցուի թէ իշխան էք :
Խնդրեմ , հրամեցէք նստեցէք , ի՞նչ ծառայութիւն կըր-
նամ ընել :

— Տասը հատ հայկական գորգ կ'ուզեմ, տասը հատ Շիրազի գորգ, տասը հատ Սմբղանտի գորգ, տասը հատ ալ սլարսկական գորգ:

— Գլխուս վրայ, բայց ձեզի բաւական սոքո պիտի նստի: Է՛հ, իշխան ըսածդ ալ այսպէս պէտք է ըլլայ:

— Դրամի մասին հոգ մի՛ ընէք, ըսաւ Գիշին, միայն արդար գինն ըսէք. հայր որ հայր կը խարէ՝ դձստուած ալ կը խարէ:

— Կարծեմ թէ դձստուած դժուար է խարել, այնպէս չէ՞, տէր իմ:

— Ըսելու ձեւ մըն է, կը կարծէ թէ կը խարէ, բայց ինքզինքը կը խարէ եւ պատիժը կ'առնէ:

— Կ'ուզէի հարցնել թէ արդեօք ո՞ր իշխանական տոհմէն էք. Մամիկոնեա՞ն, Բազրատունի՞ թէ Սիսական տոհմէն:

— Ձէ՞ք լսած Գիշին իշխանին անունը:

— Ո՞ր մէկը յիշենք, ո՞ր մէկը մոռնանք, անհաւատները կոտորեցին մեր բոլոր իշխանները:

— Բայց Գիշին գիտէ իր գլուխը բարձր բռնել: Սաւար գիւղի վերեւը այնպիսի՛ պալատ մը շինեցի՝ որ սուլթանին բոլոր թնդանօթները թափես՝ քար մը տեղէն չի շարժիր, իսկական Միրանքար մը: Գիտես Միրանքարը, չէ՞:

— Ոչ, չեմ գիտեր:

— Մեր գիւղէն քիչ մը հարաւ հին բերդ մըն է: Բերդատէր իշխանը առանց զաւակի մնալով բերդը աւերակ դարձաւ, բայց ես տասներկու առիւծի պէս մանչեր ունիմ:

— Աստուած ձեր սուրը զօրացնէ:

Գորգավաճառը փռեց գորգերը խանութին մէջ, եւ Գիշին հպարտօրէն մէյ մը գնաց եկաւ վրանին:

— Լաւ են : Գի՞նը :

— 500 դեղին ոսկի :

Գիչին համրեց դրամները . ոչ իսկ համետի մէկ աչքին կէսը պակսեցաւ : Վաճառականը արդար եղաւ , Գանձակեցին խարդախութիւնը չի սիրեր :

— Դեռ ուրիշ գնելիքներ ալ ունիմ . մետաքսէ վարազոյրներ , թաւիչէ զգեստցուներ եւ թագաւորական անկողին մը :

Գանձակի մէջ ամէն բան կը գտնէք :

— Կնոջս ալ ծոպաւոր հողաթափ պիտի գնեմ , քիթը վեր տնկուած :

— Թամար թաղուհիի՞ն ոճով :

— Ո՛չ , Աշխէն թագուհիին ոճով : Թամարը ես չեմ ճանչնար , մեզի հետ գործ չունի :

Գիչին գնեց կերպասներ , մետաքսէ վարազոյրներ եւ իր կնոջ համար ալ ոսկեգոյն զոյգ մը հողաթափ՝ քիթը վեր եւ ծոպը կախուած : Վարձեց ուղտերու կաբաւան մը՝ ապրանքները Սաւար փոխադրելու համար :

— Մարդ Աստուծոյ , ի՞նչ պիտի ընես այդքան ապրանքը , ըսին խանութպանները :

— Շահ-Աբաս ինծի հիւր պիտի դայ իր բանակով , պէտք է թագաւորին վայել ընդունելութիւն ընեմ :

— Էհէ՛յ , աշխարհէն լուր չունիս : Շահ-Աբասը թուրքերու առջեւէն Պարսկաստան քաշուեցաւ , կործանեց Ձուղան , կողոպտեց Արարատեան դաշտը եւ բնակիչները իր երկիրը քշեց :

— Լուսաւորչի սուրբ Աջն ալ տարաւ այդ պիղծը , ըսաւ հայ մը սպառնալից :

Գիչինի խելքին պիտի դար , դրեթէ ուզեց ամէն բան ձգել եւ հեռանալ իր գիւղը , հոն կա՛մ ցանցն առնել ձուկ որսալ՝ կամ սարերու վրայ հովիւ ըլլալ :

— Ո՛չ, ըսաւ ինքնիրեն, այս ոսկիները Աստուած
դրկեց որ Արցախը եւ իր ժողովուրդն ու Գանձասար
վանքը փրկեմ անիրաւներու ձեռքէն:

— Բարեկամ, հարցուց հայու մը, հոս հրացան կամ
ուսմբ շինող կա՞յ:

— Ձէնքերու թաղը պէտք ես երթալ, հոն շատ վար-
պետ հայեր կան:

— Կանչեցէք ինծի այդ վարպետները: Ըսէք թէ
Գիշին իշխանը ձեզ կ'ուզէ:

Գիշինի անունը արդէն տարածուած էր Գանձակի
մէջ, ամէն խանութպան կը սպասէր որ ապրանք ծախէ
այդ ոսկիներով լի դիւղացիին: Շուտով եկան զինարանի
վարպետները մրոտած ձեռքերով, սեւցած աչքերով,
այրած երեսներով:

— Այսպէս կը սիրեմ ձեզ տեսնել. դուք այդ սեւ
կերպարանքին տակ՝ կեանքը կը ստեղծէք: Կրնա՞ք հրա-
ցան շինել:

— Այո՛:

— Կրնա՞ք թնդանօթ շինել:

— Այո՛:

— Կրնա՞ք պողպատէ սուր եւ նիզակ շինել:

— Ամէնէն լաւ տեսակը եւ Ալլահվերտիի պղինձով:

— Լաւ, շինեցէք հարիւր յիսուն հրացան, տասը
թնդանօթ, հազար հատ սուր եւ հազար հատ նիզակ:

— Տարի մը պէտք է այս ամէնը շինելու համար:

— Տարին շատ է, թշնամին մեզի չի սպասեր: Պա-
տրաստ չունի՞ք:

— Եղածը թաթար պէկեր զնեցին:

— Հայու խելք, զէնք կը շինէ եւ թշնամիին կու
տայ որ զինքն սպաննէ: Ասկէ վերջ անհաւատին զէնք
չէք ծախեր:

— Մեզի ապրելու համար դրամ պէտք է, առեւտուրը ուրիշ բան է՝ պատերազմը ուրիշ բան, պատասխանեցին վարպետները:

— Ո՛վ որ գէնք չունի՝ հարստութիւնը իրենը չէ, հայրենիք չունի, ընտանիքը իրենը չէ, պատիւ չունի: Ապսպրանքին կէսը երեք ամիսէն կ'ուզեմ, կէսն ալ միւս երեք ամիսէն: Դրամի մասին հող մի՛ ընէք:

Գիշինի կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի Սաւար: Գիշին մտածկոտ էր, թերեւս թուրքերը Արարատեան դաշտէն բարձրանան Արցախի նահանգը, աւերեն գիւղերը, պղծեն վանքերն ու եկեղեցիները: Երկու ձիաւորներ զրկեց լրտեսելու եւ լուր բերելու: Ամէն բան խաղաղ էր Սաւարի մէջ, եւ ժողովուրդն իրեն կը սպասէր:

Երբ կարաւանը Սաւար մտաւ, թմրուկով եւ զուռնայով ընդունեցան: Բեռները վար դրին իր պալատին առջեւ: Գիւղը գորգերու եւ մետաքսներու գոյներով կարծես ծաղկաստան դարձաւ:

— Կնիկ, ըսաւ Գիշին, գորգեր բերի Սմրղանտի, գորգեր պարսկական եւ հայկական, քեզի զոյգ մը հողաթափ՝ ոսկի գոյնով, քիթը վեր եւ ծոպերը կախ: Վարագոյրներ բերի Մուղանի մետաքսով հիւսուած, թաւիչէ կերպաններ՝ զաւակներուդ հագուստի համար:

Բայց Գիշին բարի մարդ էր, կ'ուզէր որ ամէն ոք երջանիկ ըլլայ:

— Մարդ որ բարիք չ'ըներ՝ մարդ չէ, կրկնեց ինքն-իրեն, ու ամէն մէկ գիւղացիի հագուստցու կերպաս տուաւ:

— Կնի՛կ, պալատը եղաւ, զարդերն եղան, գորգերը փռուեցան, սակայն Շահ-Արաս թագաւորը Պարսկաստան քաշուեր է թուրքերու բանակին առջեւէն:

— Վա՛խ, դռնա՛մ, ըսաւ կիներ:

— Շատ մի՛ ցաւիր, կործաններ է Ջուղան, քշեր տարեր է Արարատեան դաշտի ժողովուրդը եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջը յափշտակեր է:

— Թո՛ւ, հողեմ գլուխը, պատասխանեց կիներ: Ես չեմ^օ ըսեր թէ թագաւորի քիթ բերան չունի:

Գիչին կանչեց Արցախի տասներկու գաւառներուն պետերը եւ ըսաւ.

— Շահ-Աբասը թրքական բանակի առջեւէն քառուեր է Պարսկաստան, կործաներ է Ջուղան, գերի տարեր է Արարատեան դաշտի ժողովուրդը եւ յափշտակեր է Ս. Լուսաւորչի օրհնեալ Աջը: Չեմ գիտեր, օրհնե՞նք թէ անիծենք զինքը:

— Անէ՛ճք, պողացին գաւառապետները:

— Թող Աստուած տեսնէ իր դատը: Կ'ըսեն թէ Հայերով իր երկիրը պիտի զարգացնէ: Ես չեմ հաւատար որ էշը մարդ ըլլայ: Մենք մեր ճարը տեսնենք: Ով որ գէնք չունի՝ տուն չունի, հայրենիք չունի, ընտանիք չունի: Թուրքերը սովոր են կողոպտելու եւ ջարդելու: Արիւնի զինով պէտք է Արցախը պաշտպանենք:

— Բայց զէնք չունինք:

— Քիչ ատենէն կը հասնին Գանձակէն:

— Մեր երիտասարդները զէնքի վարժ չեն:

— Գէշ բան է, գէշ բան. երբ մեր Հայերը զէնքը ձգեցին՝ գերի եղան օտարին:

— Ի՞նչ ոյժ կրնանք հանել ահաւոր Օսմանցիին դէմ, ըսաւ ծերունի գաւառապետ մը, երբ Շահ-Աբաս իր մեծ բանակով վախցած հեռացաւ:

— «Մուկը իր ծակին մէջ առիւծ է», կ'ըսէ առակը, պատասխանեց Գիչին. ով որ այս անմատչելի լեռներն

ու անտառներն ունի՝ բնութիւնը իրեն դաշնակից ունի եւ վերջին յաղթանակը բնութեան է :

— Ինչո՞ւ այս տազնասլը, Գրիչին, երբ թշնամին թերեւս այս կողմերը գալու միտք ալ չունի, ըսաւ տարիքոտ պետերէն մին :

— Քիչ մը գրամ կու տանք, անասուն կու տանք, ցորեն կու տանք՝ կ'երթան. ի՞նչ պէտք կայ դիմադրելու, աւելցուց ուրիշ մը :

— Տեսե՞ր ես որ գայլը հօտին մէջ մտնէ եւ մէկ գառնուկով գոհանայ :

— Իրաւունք ունի մեր իշխանը, պէտք է զէնքով պաշտպանենք մեր ժողովուրդը եւ մեր ինչքերը, ըսին երիտասարդ գաւառապետներ :

— Մեր Արցախը հարիւր դիւղ ունի, ամէն գիւղէն գէթ տասնական անվախ եւ հուժկու երիտասարդներ պէտք է ընտրել. ես իմ տասներկու գաւակներս կու տամ : Թող զէնքի վարժին եւ պաշտպանեն երկիրը :

— Դժուար պիտի ըլլայ համոզել այդ երիտասարդները, ըսաւ ծերունի մը :

— Մէյ մը որ վառօդի հոտն առնեն՝ ա՛լ զէնքը չեն ձգեր, պատասխանեց Գրիչին :

Գաւառապետները մեկնեցան իշխանին հրամանները կատարելու : Տասնհինգ օր վերջ Սաւար գիւղը լեցուեցաւ խանդավառ երիտասարդներով : Ոմանք զինուած էին, ոմանք անզէն :

— Ես ձեր հոգիին մատաղ, ըսաւ Գրիչին, լերան որդիներ, վտանգը կրնայ շատ մօտ ըլլալ եւ կրնայ շատ հեռու ըլլալ, պէտք է մեր արիւնով մեր ընտանիքները, ինչքերն ու Արցախը պաշտպանենք Օսմանցիներու դէմ :

Քիչ ատենէն սկսան զէնքերն հասնիլ Գանձակէն : Փայլուն հրացանները, սուրերը շուտով գրաւեցին երի-

տասարդներու աչքերը: Թնդանօթ՝ մէկ հատ հասած էր: Գիշին զայն դրաւ իր պալատին առջեւ: Վարպետը լեցուց վառօդը մէջը, դրաւ կրակը եւ ահաւոր պայթիւնով քարէ գնդակը թռաւ հարիւր կանգունէն աւելի: Սաւարցին այնպէս կարծեց թէ Գիշին կրնայ Պոլիսն ալ գրաւել: Իշխանին անունը եւ քաջութիւնը անցաւ ժողովուրդի երեւակայութեան մէջ եւ աշուղները երգեր շինեցին իր վրայ:

Հոն ուր խանդավառութիւն կայ՝ քաջութիւնն ալ ետեւէն կու գայ, ըսաւ Գիշին եւ պեխերը ոլորեց, հըպարտ նայուածք մը ձգելով փայլուն զէնքերուն վրայ:

Այդ տարին հանդարտ անցաւ եւ Գիշին զբաղեցաւ իր արտերով եւ գութաններով:

Յաջորդ զարնան՝ լուրերը շատ տխուր էին. Արարատեան դաշտը, Շիրակը ոտնակոխ եղած էին թուրք բանակներէն, սակայն Արցախի իշխանը վստահ էր իր երկրին բնական ամրութիւններուն վրայ, յետոյ զիւղերը բաւական զինուած էին եւ մեծ յոյս ունէր արցախեցիի քաջութեան վրայ:

— Կ'ըսեն թէ, խորհրդածեց, ժամանակին կողբունաւոր մը եկած է Հայաստան եւ սակայն չէ կրցած Արցախ մտնել: Նայեցաւ անտառներուն, բարձր սարերուն, ո՞վ կրնայ, պոչեց, Աստուծոյ շինած բերդերը քանդել:

— Գիշին իշխան, ըսաւ օր մը պիւղի ծերերէն մէկը, զէնք ունինք, փոքրիկ բանակ մը ունինք, այս ամէնը շատ լաւ. եթէ թուրքերը գան եւ դաշտերը աւերեն, ցորենները տանին, անասունները քշեն՝ մենք պիտի մընանք սովամահ. լաւ չէ՞ որ անմատչելի լեռներուն մէջ շինենք ցորեննոցներ, կաթնարաններ, վտանդին առջեւն առնելու համար:

— Իրաւունք ունիս, այդ բանը չէի խորհած, պատասխանեց Գիշին: Ամէն գաւառ եւ գիւղ իր լեռներուն մէջ պահեստի շտեմարան պէտք է ունենայ:

Եւ Գիշինի հրամանը կատարուեցաւ: Սակայն Արցախի կողմերը թուրք չէր տեսնուեր, կարծես թէ Գիշին անձկութեամբ թշնամիին կը սպասէր: Յաճախ կ'ելլէր իր պալատի տանիքը չորս կողմը դիտելու, կամ ձիաւորներ կը զրկէր լուր բերելու, անոնք պարապ կը դառնային, Արցախը թշնամի չէր մտած:

— Ի՞նչպէս է ժողովուրդս, կը հարցնէր իր ձիաւորներուն:

— Երջանիկ է, կը հերկէ, կը ցանէ, կը հնձէ, եւ կիրակի օրերը հաւ ու գինի ունի իր սեղանին վրայ:

— Այդպէս ըլլալու է:

— Միակ աշխարհն է ուր տուրք չկայ, յափշտակութիւն, գողութիւն չկայ, ըսին ձիաւորները:

— Գիշինի աչքը ամէն կողմն է, յետոյ Հայերը գողութիւն չեն ըներ:

Գիշին եղաւ հարիւր տարեկան. հարիւր քսան թոռներ ունէր. անթիւ կովեր, եզներ, անծայր հօտեր, եւ գութանները կ'երթային ու կը դային հորիզոնէ հորիզոն:

— Մեռնիմ Գարրիէլ հրեշտակի խօսքերուն, դեռ բազուկներուս մէջ երիտասարդի ոյժ կայ, ըսաւ Գիշին եւ թօթուեց իր բռունցքը. այո՛, երիտասարդի ոյժ կայ, կրնայ ամէն զէնք բռնել, մաճը քաշելով զոյդ մը եզներ կեցնել: Է՛հ, Աստուծոյ խօսք է, կատակ չէ:

Բայց թուրքը չերեցաւ Արցախի կողմերը, ժողովուրդի աչքին Գիշինի անունը անյաղթ հերոսի հաւասար եղաւ:

— Թուուն չ'անցնիր մեր երկրէն, կ'ըսէր գիւղացին:

— Մէկ հարուածով՝ գոմէշ մը կրնայ սատկեցնել, կ'աւելցնէր ուրիշ մը:

— Այնքան զէնք ունի՝ որքան ոչխարներ:

— Կ'ըսեն թէ օրական յիսուն լիտր մօմ կը վառեն իր պալատին մէջ, ըսաւ ուրիշ մը:

— Ի՛նչ կ'ըսես, արքայութիւն է, արքայութիւն. ես անգամ մը տեսեր եմ, խօսեցաւ ուրիշ մէկը:

Տարիները կու գային ու կ'անցնէին, ինչպէս Շեմքորի ալիքները: Զաւակները գաւակ կը ծնէին, կովերը հորթ կը բերէին, ոչխարները դառնուկներով սարերը կը լեցնէին:

Եկանք հասանք 1723ին: Այդ տարին լուր բերին Գիշինին թէ Հայաստան շարժումի մէջ է, թէ Կուր գետին վրայ դեղին մագերով, դեղին դէմքով քրիստոնեայ ազգ մը թուրքին դէմ եկեր է, բայց ըսին խաչը ծուռ կը հանէ երեսը:

— Խաչը ծուռ կը հանէ, ուրեմն ծուռ քրիստոնեայ է, խորհրդածեց ինքնիրեն, հոգ չէ, թող մ'էյ մը սա անհաւատներուն գլուխը ջախջախէ, յետոյ խաչը կը շտկենք:

Գիշին հագուեցաւ իր փառաւոր զգեստները, սուրը մէջքը կախեց, Շահին հրամանագիրը ծոցը դրաւ եւ առաւ հարիւր ձիաւորներ ու գնաց դեղին մարդերու այցելութեան: Անցաւ Կուր գետը եւ Ալազանի ափերուն վրայ հանդիպեցաւ դեղին պահակներու:

— Կեցէ՛ք, ո՞վ էք հարցուցին պահակները:

— Գիշին իշխանն է, չէ՞ք ճանչնար, պատասխանեց Արցախի իշխանը, եկած է քրիստոնեայ թագաւորին տեսութեան:

Պահակները առաջնորդեցին զինքը մեծ թագաւորին

վրանը: Գիշին բարեւ տուաւ, բարեւ առաւ, հանեց ծոցէն Եասին հրամանագիրը եւ ցոյց տալով ըսաւ.

— Գիշին, Արցախի իշխանը:

— Պետրոս Ռոմանով, Ռուսերու Թագաւորը, պատասխանեց դեղին մարդը:

— Քանի որ անուննիդ Պետրոս է, վախ չկայ, Յիսուսի աշակերտ էր, բայց երեք անգամ ուրացաւ իր Տէրը, հոգ չէ թէ յետոյ շատ զղջաց եւ այնքան լացաւ որ քթին երկու կողմերը խոր աղօսներ բացուեցան:

Պետրոս Թագաւոր, իմ բանակս քուկդ է, իմ նախիրներս ու հօտերս քու բանակիդ համար են, ցորեն կ'ուզես՝ կրնամ ամպարներով տալ, կաթ, պանիր կ'ուզես՝ բանակդ կրնայ տարի մը ուտել եւ դարձեալ կ'աւելնայ, միայն սա թուրքին գլուխը լաւ ջախջախես:

— Մենք շնորհակալ ենք ձեր առատաձեռնութենէն, Գիշին իշխան, ըսաւ ձարը, բայց թուրքին հետ խաղաղութիւն ըրինք եւ ես իմ երկիրս պիտի դառնամ:

— Վա՛խ, պատասխանեց Գիշին, թուրքին հետ խաղաղութիւն կ'ըլլա՞յ, խաչը մահիկին քով կը դրուի՞: Է՛հ, ծուռ խաչ ունեցող ժողովուրդը ծուռ գործեր ալ կը տեսնէ: Բայց գիտցիր, Պետրոս Թագաւոր, որ մենք մեր խաչը չիտակ կը հանենք եւ չիտակ ալ քրիստոնեայ ենք:

Գիշին ձգեց Ձարը եւ վերադարձաւ իր աշխարհը: Գիւղացիները զինքը չըջապատեցին: Գիշին շատ մտածկոտ ըսաւ.

— Ծձմարիտ քրիստոնեան մենք ենք: Մեր խաչը չիտակ է, բարձր է եւ յաղթական:

— Թուրքին հետ պատերազմ չըրա՞ւ, հարցուց գիւղացի մը:

— Ո՛չ, խաղաղութիւն ըրեր է. ասոր նայէ, թուրքին հետ խաղաղութի՞ւն կ'ըլլայ :

— Թո՛ւ, հողեմ գլուխը, ըսաւ կինը, դեղին խիարը բան մը կ'արժէ՞ :

— Բոլորն ալ դեղի՞ն էին, հարցուց ուրիշ գիւղացի մը :

— Դեղին՝ ինչպէս հասած դդումները :

— Դուն իրենց թագաւորը տեսա՞ր, ըսաւ ուրիշ մը :

— Տեսայ, փառաւոր վրանի մը մէջ նստած էր, վրանին վրայ կը ծածանէր երկու գլխով արծիւէ դրօշ մը :

— Երկու գլխով արծի՞ւ, հարցուց մէկը :

— Այո՛, երկու գլխով արծիւ եւ մէկ մարմինով :

— Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ամէն, ըսաւ զարմացած ծեր մը :

— Եղբայր, ատոնց ամէն բանը ծուռ է եղեր :

— Լուսաւորիչ ունի՞ն :

— Չունին :

— Էջմիածի՞ն :

— Չունին :

— Ուրեմն լաւ քրիստոնեայ չեն եղեր, ըսին բոլորը :

— Մարդ որ լաւ քրիստոնեայ է, հայ է, հոգուն մատաղ այս ազգին, կը մեռնի՞ բայց իր խաչը ծուռ չի բռներ :

— Ի՛նչ ըսեմ մեր չար բախտին, ըսաւ գիւղացի մը, սանկ շնորհքով հայ թագաւոր մը չունինք որ սա անհաւատներուն վիզը ոլորէ. մարդ կայ, դէնք կայ, հարըստութիւն, հող ու ջուր կայ, սա հէրն անիծած բախտը չկայ :

— Բախտին կոյր աչքը փորեմ, պատասխանեց Գիւլին, մարդ որ մարդ է՝ իր բախտը ձեռքին մէջն է, մեր դաշտեցիները դէնքը ձգեցին, դրամի ետեւէ եղան, եւ

դրամն ու կեանքերնին վրայ տուին. տեսէք սա մեր լե-
ռնցիները, հաց ու տաքդեղ կ'ուտեն, բայց զէնք ու-
նին, ազատ կ'ապրին: Ինչո՞ւ ես զէնք գնեցի, խաղի՞
համար էր: Ով որ զէնք չունի՝ հայրենիք չունի, տուն
չունի, կեանք չունի:

Գիչին քանի մը քայլ առաւ եւ կամաց կամաց մեկ-
նեցաւ իր պալատը: Գիւղացիները կէս մը մտածկոտ եւ
կէս մը յուսալից ցրուեցան իրենց տուները: Աստղա-
զարդ գիշեր մը ծածկեց գիւղն ու լեռները: Գիչին պա-
տուհանին առջեւ նստած կը դիտէր պայծառ երկինքը
եւ մտքէն կ'անցընէր դեղին մարդերու ծուռ խաչը եւ
թուրքերու հետ խաղաղութիւնը: Յանկարծ երկինքը
լուսաւորուեցաւ, հսկայ ասուպ մը սուրաց արեւելքէն
արեւմուտք, գլուխը ճառագայթներու պսակ մը ունէր,
կարծես հարիւրաւոր խաչեր ձեւացած էին: Հեռուն
սոսկալի որոտում մը լսուեցաւ: Բոլոր գիւղացիները
պզտիկ հրապարակը թափեցան, Գիչին ալ իջաւ իր ժո-
ղովուրդին մէջ եւ ըսաւ.

— Սաւարցիներ, Հայաստանի մէջ մեծ բան մը պա-
տահեցաւ, Աստուած իր թնդանօթը նետեց անհաւատ-
ներու դէմ:

— Գիչին իշխան, ըսաւ գիւղացի մը, հարիւրաւոր
խաչեր կը տեսնուէին:

— Ս. Լուսաւորչի յաղթական խաչն էր, պատաս-
խանեց Գիչին, Հայաստանի մէջ մեծ բան մը պատահե-
ցաւ: Մե՛ղք, սա Գարրիէլ հրեշտակն ալ այս կողմերը
չի գար որ հարցնէինք իրեն:

Հրեշտակին հարցնելու պէտք չեղաւ. յաջորդ օրը
երկու սրընթաց ձիաւորներ տեսնուեցան վարի արտե-
րուն կողմը: Քիչ էին, թշնամի չէին կրնար ըլլալ: Ձիա-
ւորները կանգ առին գիւղին մէջ, Հայեր էին, եւ Ղա-

րարադէն կու գային : Յոգնած էին ձիերը եւ քրտնած , կ'երեւի երկար եւ փրփրալից ճամբորդութիւն ըրած էին :

Բոլոր գիւղացիները զիրենք չըջապատեցին . անոնց դէմքերը խռովքի նշաններ ունէին եւ սրտերնին կը տրոփէր առուակի նման :

— Պաղ թան բերէք այս մարդերուն , հրամայեց Գիչին , պաղ թանը սիրտ կը հովացնէ :

Թանը խմեցին , քիչ մը շունչ եկաւ վրանին եւ աչքերնին շրջելով բոլորակ կազմած գիւղացիներուն վըրայ , ըսին .

— Դուք հոս հանգիստ էք , կը հերկէք , կը ցանէք եւ կը հնձէք , բայց հայրենիքը պատերազմի մէջ է : Պորհեցէք ձեր եղբայրները , թշնամին կրնայ վաղը հոս ալ հասնիլ :

— Չենք հասկնար , ի՞նչ կ'ուզէք ըսել , հարցուց Գիչին :

— Ղարաբաղը պաշարուած է :

— Պարսիկներէ՞ն :

— Ո՛չ , Օսմանցիներէն . Պետրոս ձարը խաղաղութիւն ըրաւ եւ մեր երկիրը պարզեւ տուաւ թուրքին :

— Արցա՞խն ալ :

— Այո՛ , Կուր գետին ամբողջ հարաւը :

— Թո՛ւ իր երեսին , ըսաւ Գիչին , որո՞ւ ապրանքը որուն կու տայ :

— Մենք յոյս ունէինք որ քրիստոնեայ մարդ է , կու գայ եւ կը ճզմէ անհաւատներուն գլուխը : Անթիւ բանակներ ունէր :

— Ի՞նչ կը յուսաք այն մարդէն որ ծուռ խաչ կը հանէ իր երեսը : Ուրեմն խեղճ հայը նորէն ոտնակոխ եղաւ :

— Դաշտային մասերը՝ այո՛, բայց լեռներու մէջ բուռ մը քաջեր հերոս Դաւիթ Բէկի առաջնորդութեամբ պատերազմի մէջ են, գիշերը քուն չունին, ցորեկը հանգիստ չունին: Պէտք է ամբողջ լեռնային Հայաստանը ոտքի ելլէ եւ թշնամիին կոնակէն ալ յարձակի:

— Շա՞տ են թշնամիները, հարցուց Գիշին:

— Ես ըսեմ դաշտերը բռնած են, դուն ըսէ՛ լեռներն ու ձորերն ալ բռնած են, ամէն կողմ գլուխներ, դէնքեր, ձիեր ու վրաններ, համրանքը չկայ:

— Ձրսե՞ս թէ սա մեր զգումի դաշտերուն պէս գլուխներ:

— Այո՛, ճերմակ, կարմիր ու կանաչ փաթթոցներով գլուխներ:

Դող մը անցաւ գիւղացիներու մէջէն, իրարու երես նայեցան:

— Բայց Դաւիթ Բէկ մեծ իշխանը, շարունակեց ճամբորդը, հնձեց այդ գլուխները, ինչպէս գերանդիով ցորենը կը հնձեն: Մխիթար անունով զօրավար մը ունինք, ան ի՞նչ քաջ է, մէկ սուրով ամէնէն քիչ հինգ գլուխ կը թոցնէ: Հապա Աւետիք քահանա՞ն, կատղած առիւծ կը դառնայ կռիւի մէջ:

Գիւղացիները շունչ քաշեցին եւ ցնծութեան աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Կեցցէ՛ Դաւիթ Բէկը:

— Ով որ իր պարտքը չկատարէ այս հայրենական պատերազմին, նա մարդ չէ, զրիստոնեայ չէ, ըսաւ Գիշին: Ի՞նչ կը հրամայէ մեծ իշխանը, հարցուց եկուորներուն:

— Կռիւր չէ վերջացած, մենք լուր առինք թէ աւելի մեծ ուժերով պիտի յարձակին, Դաւիթ պէտք ունի պատերազմողի, ուտելիքի եւ դէնքի:

— Անշուշտ մեծ իշխանը հարիւր հազար հոգինոց բանակ ունի, հարցուց գիւղացի մը:

— Եթէ հազար կտրիճներ ունենայ՝ սարերը կը դողացնէ, պատասխանեց եկուորը:

— Վերջնական յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ, ասոր կասկած չկայ, ըսաւ գիւղացի մը, մենք երէկ երկընքին մէջ տեսանք լուսաւոր խաչ մը որ դէպի Թուրքերը կ'երթար, Գիչին իշխանն ալ տեսաւ:

— Այո՛, ես ալ տեսայ, եւ ըսի. Աստուած իր թընդանօթը լարեց: Լուսաւորչի կանթեղը միշտ պայծառ ըլլայ:

— Բայց հաւատալս չի գար. ի՞նչպէս հազար հոգիով հարիւր հազարի յաղթել, ըսաւ գիւղացի ծեր մը, ասիկա հրաշք է:

— Այո՛, հրաշք է, եղբայր, երբ Հալիճորի բերդը պաշարեցին, գայլերու պէս ոռնալով կը յարձակէին, աղմուկ, լաց, հայհոյանք իրար խառնուած, բարձր սանդուղներ դրած վեր կը մագլցէին, բայց վերէն մէկ սուրով գլուխները վար կ'իյնային: Թրքական թնդանօթները կը գոռային պարիսպներուն դէմ եւ կարծես աներեւոյթ ձեռք մը զանոնք ետ կը մղէր, ու ոչ մէկ քար կը թափէր պարիսպներէն: Յանկարծ Միսիթար պոռաց.

— Դաւիթ, պարիսպները ուժով պաշտպանէ. եւ չես գիտեր, դե՞ռ էր թէ հրեշտակ, դուրս խոյացաւ երեք հարիւր հոգիով, այնպիսի կոտորած մը սկսաւ որ կարծես թէ դժուր կը ջարդէր: Ինչ հարստութիւն, ի՞նչ ղէնք ու վրան, ո՞րքան ձիեր թողուցին ու փախան, հարիւր քառասուներեք դրօշներ մեր ձեռքն ինկան:

— Աստուծոյ մատը կայ մէջը, ըսաւ Գիչին:

— Մեռնիմ իր զօրութեանը, աւելցուց ծեր մը:

— Մենք այս գիշեր Հալիճոր պիտի վերադառնանք,

ժամանակը թանկագին է, թերեւս շուտով յարձակումը սկսի: Դաւիթ իշխանը մեծ հաւատք ունի եւ քիչ բանակ, խորհեցէք ձեր եղբայրները, թշնամին եթէ յաղթէ Հալիձորին՝ ձեր երկիրն ալ արիւնով կը ներկէ:

— Ես չեմ կրնար մեր աշխարհը բոլորովին բաց ձգել, բայց հինգ հարիւր պատերազմող կրնամ տալ, կերակուր ո՛րքան որ կ'ուզէք:

— Լաւ է որ Դիլիճանի ճամբան բռնէք, ըսաւ եկուորներէն մին, դաշտային ճամբան վտանգաւոր է, Դիլիճանէն կը զարնէք Սեւան՝ անկից Գառնի եւ Ղարարաղ:

— Լաւ չէ՞ որ հոս մնաք եւ մեզի առաջնորդ ըլլաք, մեր ժողովուրդը այդ կողմերուն ծանօթ չէ, ըսաւ Գիչին:

— Մենք պէտք է շուտով վերադառնանք Հալիձոր, մեծ իշխանը մեզի կը սպասէ:

Գիչին այլեւս չերկարեց խօսակցութիւնը, հրամայեց քանի մը ձիաւոր գիւղացիներու անմիջապէս մեկնիլ դաւառները եւ հաւաքել հինգ հարիւրէ աւելի կամաւորներ:

— Ո՛վ որ գէնք ունի՝ գէնքով գայ, ո՛վ որ ձի ունի՝ ձիով գայ, մնացածը ես կը հոգամ: Պատմեցէք Դաւիթ մեծ իշխանին քաջութիւնները եւ ըսէք թէ սուրբ պատերազմ է, Վարդանանց պատերազմին պէս:

Ձիաւորները մեկնեցան զանազան ուղղութեամբ: Գիչին վստահ էր թէ բազմաթիւ քաջեր պիտի գան: Կ'երազէր իր բանակին յաղթանակները, Հայաստանի աղատութիւնը անհաւատներու ձեռքէն: Իր երեսը ժրպտուն էր, խանդավառ, կը շարժէր բուռնցքները, թեւերը թափ կու տար եւ ինքնիրեն կ'ըսէր.

— Առիւծի ոյժ կայ բազուկներուս մէջ:

Ժողովուրդը կը տեսնէր Գիշինի տարօրինակ ուրախութիւնը, կարծես հարսնիքի պիտի երթար :

— Մեր իշխանը կա՛մ խենթ է եւ կամ խենթ կը ձեւացնէ, ըսաւ ծեր գիւղացի մը իր քովինին : Պատերազմը խաղալիկ կը կարծէ :

— Չէ, դուն քաջերը չես ճանչնար, անոնք կռիւր կը սիրեն . Վարդանն ալ շատ ուրախ էր պատերազմի գիշերը : Իսկ մեծ Վահան Մամիկոնեանը ամէն անգամ կռիւէն առաջ մեծ ուրախութիւն կ'ընէր : Ասոնք քաջերու գործեր են, մենք ի՞նչ կը հասկնանք :

— Եղբայր, չե՞ս տեսներ, ծերացեր է, կարծեմ հարիւր յիսուն տարեկան է, ըսաւ միւսը :

— Ծե՞ր, ի՞նչ կ'ըսես, անցեալ օր գութանի մաճէն բռնեց եւ զոյգ մը եզներ կայնեցան ակօսին մէջ, այդպէս մարդ է : Յետոյ հինգ հուժկու երիտասարդներ փորձեցին եւ եզները գիրենք փետուրի պէս քաշեցին տարին :

— Լաւ կ'ուտէ, լաւ կը խմէ, ինչո՞ւ ուժով պիտի չըլլայ :

— Չէ, ուտել խմելը չէ, կարծեմ Գարրիէլ հրեշտակը միշտ քովն է, ան է որ ոյժ կու տայ :

— Գիշին իշխանը կու գայ, հարցնենք թէ ինքն ալ պատերազմի պիտի երթա՞յ :

Գիշին մօտեցաւ ծերերուն եւ ժպտուն խօսք մը նետեց .

— Այդ անիծածներուն կը հասկցնեմ :

— Իշխան Գիշին, ըսաւ ծերունիներէն մէկը, դուք ալ պատերազմի պիտի երթա՞ք :

— Սիրտս կ'ուզէ, բայց նայինք . Արցախն ալ չեմ կրնար բաց ձգել :

Գիշին անցաւ դնաց իր պալատը, նա կը սպասէր

կամաւորներու գալուսն. — Շարաթ մը անցած է, արդէն պէտք էր հոս ըլլային, խորհրդածեց մտահոգ:

Ամբան ժամանակ էր, երիտասարդները հողին կը պած կ'աշխատէին, եւ դժուար է գիւղացին բաժնել հողէն. սակայն Գիշինի հրամանը հրաման էր: Եկան հազարի չափ երիտասարդներ, ոմանք զինուած, ուրիշներ անզէն: Գիշին որոշեց հինգ հարիւր հողի, անոնց տուաւ սուր եւ հրացան:

— Ես պիտի ըլլամ ձեր հրամանատարը, ըսաւ կըտրուկ շէշտով:

— Ո՛չ, դուն պէտք ես Արցախի համար, ըսին գիւղացիները. մեր ընտանիքները, մեր ինչքերը որո՞ւ վըստահինք:

— Ես պէտք չէ գերեզման մտնեմ, մինչեւ որ քանի մը անհաւատ միւս աշխարհը չճամբեմ, պատասխանեց Գիշին:

— Ո՛չ, Գիշինը հոս պէտք է մնայ, կրկնեց ժողովուրդը:

— Ա՛յ մարդ, ո՞ւր կ'երթաս, որո՞ւ կը յանձնես տունդ տեղդ, ես որո՞ւն երեսը նայիմ, ըսաւ կինը:

— Դուն շահուդ համար կը խօսիս, քու բանդ չէ, Աստուծոյ գործին մի՛ խառնուիր:

— Ժողովուրդին ձայնը՝ Աստուծոյ ձայնն է, ըսաւ սաւարցի իննըսուն տարեկան ծերունի մը:

— Աստուծոյ ձա՞յնն է որ ես հոս կենամ:

— Այո՛, այո՛, կրկնեց ամբոխը:

Կանչեց իր տասներկու զաւակներն եւ ըսաւ անոնց.

— Դուք իմ սրտէս ելած էք, դուք մէկ մէկ Գիշիններ էք, դացէք եւ ձեր հօրը սուրը պատիւով վեր բռնեցէք:

Երբ ձիաւորները ճամբայ պիտի ելլէին, յանկարծ

հարիւրի չափ կայտառ աղջիկներ խուժեցին Գիչինի վրայ :

— Գիչին իշխան, ըսին, ասոնց հրացանները լեցնող պէտք է, ասոնց հաց եփող պէտք է, պատրաստ ենք միասին մեկնելու հայրենական պատերազմին :

— Ա՛յ, ես ձեր հոգուն մատաղ, սարերու եղնիկներ, Այծեմնիկի սրտէն ելած էք, ի՞նչպէս մերժեմ ձեր փափաքը . կը վախեմ թէ անհաւատներու ձեռքն իյնաք :

— Մենք մեռա՞նք, ըսին երիտասարդները . իրենց պատիւը մերն է : Ի՞նչ գեղեցիկ է Արցախի աղջիկներու աչքին առջեւ պատերազմիլ, մահն աւելի անոյշ կը դառնայ :

— Լա՛ւ, պատասխանեց Գիչին, առէ՛ք զիրենք ձեր ձիերու գաւակներուն վրայ :

— Ո՛չ, ըսին աղջիկները, մենք ալ մէկ մէկ ձի կ'ուզենք :

Գիչին սիրեց այդ քաջարի կոյսերը եւ հրամայեց իր ախոռէն դուրս քաշել հարիւր ձիեր :

— Մէկ գոյնով ըլլան, կայծակի արագութիւն ունենան, եւ երբ բաշերը փրփրին վիզերուն վրայ, ըսեն թէ հրեղէն հոգիներու համար՝ ասոնք հրեղէն ձիեր են :

Կամաւորներու բանակը պատրաստ էր մեկնելու : Գիչին հրամայեց վառօդ լեցնել իր թնդանօթներէն մէկուն, ինքը կրակը վրան դրաւ եւ որոտում պայթեցաւ :

— Գանձասարի Աստուածամայրը ձեզի հետ ըլլայ, ուրախ երթաք, փառքով դառնաք, ըսաւ Գիչին յուզուած ձայնով :

Կամաւոր երիտասարդները կազմեցին յառաջապահ եւ վերջապահ գունդեր . աղջիկները եւ բեռնատար անասունները մէջն առին ու ճամբայ ինկան : Լեռնային բարձրաձայն երգ մը ընկերացաւ իրենց . գիւղացիները տա-

նիքներու կամ բլուրներու վրայ աչքով ու հոգիով կը հետեւէին, մինչեւ որ կանաչ բլուրներ, լեռներ ծածկեցին զիրենք:

Սակայն Գիշին կ'ուզէր միշտ հետերնին ըլլալ. նա սահմանեց քանի մը ձիաւորներ որոնցմէ մէկը ամէն օր վերադառնալով՝ լուր բերէր իրեն:

Առաջին օրերը ոչ մէկ մտահոգութիւն կար, իր սահմաններուն մէջն էին, եւ լուրերը լաւ էին. երբ Գեղամայ լեռներն հասնէին՝ հարցը կրնար վտանգուիլ, եւ թշնամիի կրնային հանդիպիլ Սեւանի ափերուն:

— Այդ աւազակները եթէ հարիւր հազար են՝ ամէն կողմ պիտի երթան աւազակութիւն ընելու, կ'ըսէր ինքնիրեն:

Բայց վստահ էր իր գունդին քաջութեան վրայ, իր զաւակներն ալ հուժկու տիտաններ էին:

Շարաթ մը վերջ հասաւ լրաբերը Սեւանի ափերէն.

— Երեւանի կողմերէն փոքրիկ յարձակումներ եղան, մեր քաջերը ոչնչացուցին թշնամի վաշտ մը: Հայ զիւղացիները սիրտ առած՝ գերանդիո՞վ կ'ըսես, բահո՞վ կ'ըսես, ամէն գործիք ձեռք առած՝ ջարդեցին այդ գունդը որ աւազակութեան ելած էր, ըսաւ բանբերը:

— Քեզի մեռնիմ, սուրբ Գարրիէլ, ամէն բան ձգէ եւ զաւակներուս հետ եղիր, աղօթեց Գիշին: Յետոյ կանչեց զիւղին Տէր հայրը եւ ըսաւ. — Տէր հայր, դուն գնա՛ եկեղեցի, զարկ կոչնակները, կանչէ բոլոր զիւղը եւ աղօթենք որ Աստուած մեր երեսը նայի:

Կոչնակները երկար եւ տխուր հնչեցին. եկեղեցիէն կը լսուէր ուժգին հեծեծանք, կարծես սուրբերն ալ պատկերներու մէջէն հոգի առած կ'աղօթէին.

— Գանձասարի Տիրամայր, որքան կ'ուզես քեզի

մատաղ կը բերեմ, միայն թէ քու Միածնիդ ըսէ որ տեղէն շարժի եւ հալածէ մեր թշնամիները:

Գիշին առատ մատաղներ ըրաւ բոլոր սրբավայրերու մէջ. թէպէտ գրեթէ ոչ մէկ աղօթք գիտէր, բայց մեծ հաւատք ունէր, ինչպէս պարզամիտ գիւղացիները:

Յաջորդ օրուան լուրը սրտապնդիչ էր, իր բանակը Գառնին անցեր եւ Ղարաբաղ մտեր էր:

— Ձեզ տեսնեմ, Արցախի քաջեր, թող Դաւիթ Բէկն ալ զարմանայ Գիշինի բանակին վրայ: Այսօր Հալիճոր կը մտնե՞ն հարցուց լրաբերին:

— Թերեւս այս երեկոյ, եթէ բերդը պաշարուած չէ եւ թուրքերու հետ ընդհարում չունենան:

Գիշին այդ գիշերը բնաւ չքնացաւ, անձկութիւն մը զինքը պատած էր.

— Ես պէտք էի միասին երթալ, կ'ըսէր ինքնիրեն. եթէ մահ կայ՝ աչքովս տեսնէի, եթէ փառք կայ՝ ձեռքովս խլէի:

Գիշերը շատ երկար թուեցաւ. այդպէս է, երբ մարդ հոգ ունի՝ ժամանակը կապարի պէս կը ճնչէ վրան եւ վայրկեանը դարի կը փոխուի: Համրեց եկող գացող աստղերը. դաշտերն ու լեռները լուռ էին, ականջ տըլաւ աքաղաղներուն կանչին, ոչ մէկ ձայն:

— Աւխարհս մեռա՞ւ, հարցուց սրտեղած:

— Մարդ Աստուծոյ, տուն իջիր եւ քնացիր, կանչեց կիներ:

— Դուն երբ զաւակ կը բերէիր, հանգիստ կը քնանայի՞ր. իմս ալ ատանկ բան մըն է, պատասխանեց Գիշին:

Գիշինի կողը կոպին չեկաւ, կը ջանար մութին մէջէն ստուերներ նշմարել. գիտէր թէ բանբերը առաւօտեան պիտի հասնի, բայց այդ առաւօտը չէր գար,

տքերը կտրած էին, կամ արեւը մոռցեր էր Արցախը լուսաւորել: Աքաղաղի առաջին կանչը լսուեցաւ, դարձաւ ետեւ եւ նուազ ճառագայթ մը տեսաւ Լոռիի կողմը:

— Ես ալ յիմար եմ, արեւը քաշելով կու գա՞յ, ձէթի ճրա՞գ է որ ուզած ատենդ վառես: Ամէն բան իր կարգն ու ժամանակն ունի, ըսաւ ինքնիրեն եւ կարծես հանդարտեցաւ, բայց կոպը կոպին չեկաւ այդ դիչեր: Լեռներն ու բլուրները սկսան ձեւաւորուիլ, ծառերը անորոշ չըջանակներ կազմեցին, աքաղաղներու ձայները հարիւրաւոր կանչեր եղան, երկինքը կարծես պատուեցաւ եւ արեգակը դուրս ինկաւ կապոյտէն: Գիչին քարէ արձանի պէս կը դիտէր դէպի հարաւ-արեւելքը, ասեղ խոթէիր՝ չէր զգար: Ո՛չ մէկ բան կը լսէր, ո՛չ կովերու բառաչը եւ ոչ զարթնող դիւղի աղմուկը:

— Է՛յ, մա՛րդ Աստուծոյ, ձայն տուաւ կիներ, քա՞ր ես թէ մարդ, իջիր, բերանդ բան մը դիր:

— Ձարկէ՛ք, պոռաց յանկարծ Գիչին, հրացանները պարպեցէ՛ք, կրա՛կ տուէք սանդուղներուն, հոն, անդիէն վեր կը բարձրանան, քաշեցէ՛ք սուրը, փլաւ այլ սանդուղն ալ, ինկաւ կտրած ծառի պէս: Ձեզ տեսնեմ, Արցախի քաջեր, մէկը՝ հարիւրի տեղ. ձեր իշխանը յաղթանակի կը սպասէ:

— Ձիւնը գլխուս, Գիչինը խենթեցաւ, դոչեց կիներ եւ վար վազեց. հասէ՛ք, հասէ՛ք, Գիչինը խենթեցած է, ինքնիրեն կը խօսի, սուրը օդին մէջ կը շարժէ, կարծես դեւերուն հետ կռիւ կ'ընէ:

Գիւղացիները վեր ելան պալատին տանիքը: Ոչ ոք համարձակեցաւ մօտենալ իշխանին, կրնար յանկարծ սուրի հարուած մը առնել: Ծերունիները մօրուքին շոյեցին եւ ըսին.

— Մե՛ղք, ա՞յ յապէս պիտի վերջանար մեր իշխանը:

Գիշինի կինը ձեռքերը ծունկերուն զսու
ու կոծ մը ձգեց .

— Հարամ ըլլար իշխանութիւնը, հարա
ոսկիները :

— Տիկին, կեցիր նայինք, թերեւս Աստուծ
կը խօսի, կամ Գարրիէլ հրեշտակը բաներ մը կը ց
լսին ծերերը զինքն հանդարտեցնելու համար :

Ոչ ոք անդրադարձեր էր թէ խումբ մը ձիաւո
եկեր եւ գիւղը մտեր էին :

— Փախէ՛ք, փախէ՛ք անհաւատներ, խաչը ձե՛
տեւէն կարկուտ պիտի տեղայ, պողոսց Գիշին, սա, յա
փելի քրքիջ մը ձգելով :

Գիշին ցնցեց իր գլուխը եւ քունէ արթնցածի պէս
նայեցաւ չորս կողմը . աչքերը կապիճներէն դուրս ին
կած էին, կը հեւար եւ թեզանիքներէն քրտինքը կը կա
թէր :

— Ո՞ւր են անհաւատները, ըսաւ քովիններուն :

— Գայլերու պէս փախան մեր քաջ գամբռներուն
առջեւէն, պատասխանեց իր վերջին բանբերը . անոնք
անցան Արաքսը եւ երդում ըրին ոտք չդնել Հայաստանի
մէջ :

Գիւղացիները մէկ բերան զարմանքի բացազանչու
թիւն ըրին :

— Յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն, կրկնեցին ձիա
ւորները :

— Այո՛, ես ալ հոն էի, սարսափահար փախան այդ
անհաւատները, ըսաւ Գիշին : Աստուած գիտէ իր ընե
լիքը :

— Խեղճ գլուխդ բեր, ա՛յ մարդ, ըսաւ կինը, դուն
հոս օդին հետ կը կոուէիր :

— Ես խեղճ եմ որ օգին հետ կոուիմ, կնիկ, Ի՞նչ կ'ըսես:

— Ես կը կարծեմ թէ Աստուած Հայաստանի հոգեւոր եւ մարմնաւոր ուժերը միացուցած՝ դուրս քշեց այդ այլազգիները, վրայ բերաւ ծեր գիւղացի մը:

— Պա'պի, պա'պի, յանկարծ վաղեց իր մեծ հօր քով Գիշինի թոռներէն փոքրիկ մը, պա'պի, հեռուէն բազմութիւն մը մեր գիւղը կու գայ, կարմիր, կանաչ դրօշակներ ունին:

— Թերեւս աւազակ թշնամիներու վաշտ մըն է, պատրա'ստ զէնքի:

— Չեմ կարծեր, Գիշին իշխան, մերիները պիտի ըլլան, ըսաւ իր բանբերը:

— Այդքան շո՞ւտ վերադարձ:

— Ամէն բան վերջացած է:

Հեռուէն լսուեցաւ գիւղական զիւ ձայներով ծանօթ երգը, նախ աղջիկներու վաշտը հպարտ դնացքով մտաւ գիւղ, չէկ ձիերը կրակ լեցուցին գիւղին մէջ, թշնամի դրօշներ կը ծածանէին:

— Վա'ր առէք այդ անհաւատներու դրօշները, դո՛չեց Գիշին:

— Գերի առած ենք, գերի', ըսին աղջիկները եւ նետեցին Գիշինի ոտքերուն տակ:

Գիշին հպարտ քալեց անոնց վրայէն:

— Երբ Արցախի բոլոր ժողովուրդը Սաւար հաւաքուի, ըսաւ, այս լաթերով մեծ կրակ մը կը վառենք:

— Լաւ չէ՞ որ ձեր պալատին առջեւ շարենք դրօշ, զէնք, վրան եւ բոլոր աւարը, որ գան ու տեսնեն մայրեր ու հայրեր իրենց զաւակներուն քաջութիւնը, ըսաւ կամաւոր մը:

— ձիւտ է, թող այդպէս ըլլայ:

Գիշին առաւ գերուած սուր մը եւ զննեց, ապիւն անդին դարձուց, ըսելով .

— Լաւ շինուած է, պողպատն ալ դէշ չէ: Յետոյ սուրին վրայ կարգաց հայկական անուն մը . Երզնկա՝ Սուրէնեան: Ես քու գլուխդ հողեմ, Սուրէնեան, սուր կը շինես անհաւատին համար: Գուն հաւատք չունի՞ս, մեռոն չունի՞ս: Հոգիդ ծախեր ես դրամի համար: Թո՛ւ, սեւերես: Նետեց սուրը միւսներուն վրայ:

Մօտակայ գիւղերէն ալ հասեր էին ընտանիքներ, ամէն ոք իր սիրելին կը փնտռէր: Յանկարծ լսուեցան ողբի ձայներ . կամաւորներուն մէջ մեռածներ կային:

— Բոլորը ողջ վերադարձա՞ն, հարցուց Գիշին իր մեծ տղուն, որ սպիտակ մօրուքով փառաւոր ծերունի մըն էր:

— Ո՛չ, քսանըեօթը մեռեալներ ունեցանք: Բայց փոխարէն երկու հազար եօթ հարիւր ջարդեցինք: Մեզք որ երբ հասանք՝ պատերազմը գրեթէ վերջացեր էր: Տեսանք Դաւիթ Բէկը, ես ըսեմ՝ վիշապ է, դուն ըսէ թէ Միքայէլ հրեշտակապետն է: Սուրը օդին մէջ մախրի բոց է, ձիեր դրկած է թշնամի բանակին մէջ, անոնց ձիերն ալ աս տեսնելով կատողեր են. ձին որ մէյ մը կատողի, ալ ո՞վ կրնայ զսպել. խառնակութիւն մը կը փրթի օտար բանակին մէջ, վրանները տակնուվրայ կ'ըլլան, մութն ալ կոխելու վրայ էր. Դաւիթ կը տեսնէ եւ կը պոռայ .

— Ո՛վ որ քաջ է, ետեւէս թող գայ:

Ալ կոռուողը կը դիմանա՞յ. բերդէն դուրս կը թռչի եւ մէկ ծայրէն կը սկսի ուտել: Մենք հասանք՝ դեռ ջարդը կը շարունակուէր: Լարեցինք մեր հրացանները, տա՛նկ, տա՛նկ . . . աղջիկները վառօդ կը լեցնէին՝ մենք կը կրակէինք: Տեսանք որ քիչեր կը սպաննուէին, պո-

ուացի. Տղա՛ք, սուր առէք, եւ մտանք մէջերնին. ասդին զարկ, անդին զարկ՝ սուրը պարապ չէր անցներ: Բայց Գաւիթ արդէն անոնց մէջքը կոտրեր էր:

— Չըսե՞ս թէ փիլաւը իրենք կերան, դուք ալ պընակը մաքրեցիք, ըսաւ Գիշին:

— Ճիշտ այդպէս, սակայն իւղոտ պնակ էր, մեզի ալ շատ ուտելիք մնացած էր:

Այդ ժամանակ կիներու ողբերը աւելի շատցան. եկան մայրեր, հարսեր, քոյրեր ու հայրեր, լացը լացի խառնեցին, կարծես թէ հայրենիքի փառաւոր յաղթանակը ողբերով պիտի թաղէին: Գիշին հրամայեց որ լըռեն, եւ ըսաւ.

— Երբ Վարդանը մեռաւ Աւարայրի մէջ, վրան լացի՞ն. իր կինը, աղջիկը ձեզի պէս մազերնին փետտեցի՞ն: Տէր հայր, մեռնողներու հոգիներուն համար վաղը պատարագ մը ըրէ, դրամը ես կու տամ, դարձաւ ըսաւ քահանային որ քովն էր:

Երկրորդ օրը կոչնակները տխրագին հնչեցին. ոչ միայն Սաւարցիք՝ այլ նաեւ ուրիշ շատ դիւղերէ հաւատացեալներ ջերմօրէն աղօթեցին մեռնողներուն համար: Տէր հայրը ըսաւ.

— Անոնք չմեռան, այլ Աստուծոյ ոտքերուն տակն են, Վարդանի եւ Ղեւոնդի քովիկը:

— Այդպէս է, ըսաւ Գիշին:

— Գարրիէլ հրեշտակապետը զիրենք թեւերուն մէջ առաւ ու շիտակ արքայութիւն տարաւ, շարունակեց Տէր հայրը: Իսկ թշնամիները դժօխք իջան:

— Եւ շատ խոր դժօխք իջան, հիմա չոր փայտի պէս կ'այրին, աւելցուց Գիշին:

— Ուրախ եղէք որ ձեր զաւակները արժանի եղան կրօնքի եւ հայրենիքի համար նահատակ ըլլալու:

— Ապրի'ս Տէր հայր, վարէն կանչեց Գիշին, լաւ ըսիր. ես ալ իրենց անունները մեծ քարի մը վրայ գրել պիտի տամ :

Պատարագի ժամանակ Գիշին հագուած էր իր իշխանական զգեստը, կախած էր սուրը եւ Շահ-Աբասի հրամանագիրը ծոցը դրած էր: Մետաքսէ զգեստները կը շողային նոր արեգակի դիմացը, արեւը ձեռքը աչքերուն դրաւ դիտելու համար այդ իշխանը որ ժամէն դուրս կ'ելլէր, ինչպէս ինքը՝ ոսկի ամպերուն մէջէն: Ժողովուրդը հպարտ զգաց այդ փառաւոր մարդուն համար, որ քաջ էր թշնամիներու դէմ եւ բարեկամ՝ Գարրիէլ հրեշտակապետին:

Մեր երկրին գիւղերը քաղաքապետարան չունին, ժամին դրան առջեւ կը ծագին տնային եւ գիւղական վէճերը, հոն կ'որոշուին կարեւոր հարցերը: Լուռ էին, երկիւղած, կարծես հրաշքի մը կը սպասէին:

— Աստուած իր ընելիքը գիտէ, ըսաւ Գիշին, մէկը հազարի դէմ հանեց եւ յաղթանակը մեզի շնորհեց, հարկաւ այդպէս պէտք էր ըլլալ, խելքն ալ ատ էր: Բոլորս Գանձասարի վանքը ուխտի պիտի երթանք: Մատաղը ես պիտի նուիրեմ, հերիսայ, խորոված հաւ եւ ձուագեղ: Ոչ ոք պակսի, բոլոր Արցախեցիները պէտք է հոն ըլլան, ծեր, պառաւ, կաղ, կոյր, տղայ, աղջիկ, հարս ու փեսայ:

Օգոստոս 17ին Վերափոխման տօնն էր. Գանձասարի վանքը ամէն տարի ուխտաւորներով կը լեցուի, ամէն կողմէն տափ ու թմբուկ, տկճոր ու ջութակ կը հասնին երգով ու պարով: Գիշին ուզեց որ այդ տարուան ուխտագնացութիւնը այնքան փառաւոր ըլլայ որ հայ պատմութեան մէջ գրուի:

— Կը բաւէ, ըսաւ, գրել թէ Թաթարն եկաւ կո-

զոսպեց, Թիմուրն եկաւ ջարդեց, Չէրքէզն եկաւ աւերեց. Թող գրեն՝ թէ Գիշին իշխանը մեծ ուրախութիւն մը ըրաւ :

Հրամայեց պատրաստութիւնները տեսնել. հազիւ շարաթ մը կար մեծ տօնին : Լեռներէն երինջներ ու հորթեր իջան, ոչխարներ ու գառներ՝ խորովածի համար : Տուներէն վեց օր ծուխն անպակաս եղաւ հաց թխելու համար : Հաւերը չորս չորս կապուած՝ բլուր եղան գիւղին մէջ : Այնքան խոշոր եւ ոսկեգոյն ձուակեղներ շինեցին որ արեւը կարծեց թէ իր պատկերը քաշեր են :

— Բայց, ըսաւ Գիշին, միայն ուտելով ուրախութիւն չ'ըլլար, գինի պէտք է, երգ պէտք է, պար պէտք է : Կանչեց քանի մը ձիաւոր եւ հրամայեց .

— Վրաստան գացէք եւ թագաւորին քէմանչխտները բերէք. անցէք Տաղստան եւ պետին թմրկահարները բերէք. անցէք Կիւմրի եւ լաւագոյն թութակ նուագողները բերէք. սրինգը՝ մեր աշխարհին սրինգը պէտք է ըլլայ, անիկա հրեշտակները հոս բերած են :

— Իշխան Գիշին, ըսին ձիաւորները, եթէ Վրաստանի թագաւորը ուրախութեան մէջ է եւ չուզէ տալ :

— Ըսէք թէ Գիշին իշխանը կ'ուզէ. եթէ խնձոյքի մէջ է՝ Թող կէս ձգէ եւ ինծի ղրկէ : Իր գլուխը մենք ազատեր ենք անհաւատներէն, ապա թէ ոչ զինքը հաւի պէս կը մորթէին : Մենք արիւն թափենք, իսկ ինքը գողալներու պա՞րը միայն գիտէ :

— Տաղստանի պետը անհաւատ է, ըսաւ ուրիշ ձիաւոր մը .

— Անհաւա՞տ է, հարցուց Գիշին :

— Այո՛, եւ շատ մոլեռանդ մարդ է :

— Պէտք չէ ինծի, մենք անհաւատին հետ գործ չունինք :

— Եթէ կ'ուզէք թմբուկներն ալ Կիւմրիէն բերենք, հոն խողի կաշիով կը շինեն, շատ դիմացկուն եւ հնչուն կ'ըլլան:

— Լաւ թմբուկ զարնել ալ գիտե՞ն, հարցուց Գիշին:

— Շահ-Արաս իր ուրախութեան համար Կիւմրիէն կը տանէր նուագողներն ու թմբկահարները:

— Է՛հ, եթէ այդպէս է, Կիւմրիէն բերէք:

Սուրհանդակները մեկնեցան դէպի Վրաստան եւ Կիւմրի: Տօնի օրերը կը մօտենային, գիւղերու մէջ մեծ եռուզեռ կար: Մանուկները ամէնէն շատ աղմուկ կը հանէին: Ամէն մարդ իր փայտէ դգալը պատրաստեր էր փիլալ ուտելու համար: Գիշին հրամայեց որ ամէն մարդ իր տօնական զգեստներն հագուի, չունեցողին՝ ինքը պիտի տար: Եւ ասա խթման օրը Արցախի ամէն կողմերէն թմբուկով, տճկորներով, երգով ու պարով հաւաքուեցաւ ժողովուրդը: Գանձասարը՝ Սաւար գիւղէն քսանըհինգ մղոն հեռու էր, լերան մը կողին վրայ շինուած, հին եւ անուանի վանք մ'էր այդ կողմերուն մէջ: Բարձր գմբէթները հեռուէն կը տեսնուէին, որոնց դեղնագոյն չեչաքարէ կտուրը կը խառնուէր մութ կանաչ ծառերու կատարին հետ:

Գիշին հագուեցաւ Շահ-Արասի նուիրած մետաքսէ զգեստները, սուրը մէջքը կախեց ու նստեցաւ Արցախի ամէնէն գեղեցիկ սպիտակ ձին: Իր կինն ալ հագուած էր թանկագին զգեստներ ու կապած էր ոսկի երիզով շորջանակուած թաւիչէ գողնոցը, դլխուն դրած էր մարդարիտով եւ ոսկիով շարուած վարդապսակը, կապած էր թանկագին վզնոց մը եւ ոտքերուն դեղին հողաթափներ, քիթերը վեր՝ ծոպերը վար:

Որոշած էր փառաւոր մուտք մը գործել, որ մեծ տպաւորութիւն ձգէր հեռաւոր ու մօտաւոր աշխարհ-

ներուն վրայ: Կամաւորները ձի նստած ու զինուած՝ իր առջեւն ինկան. աղջիկ մարտիկներու խումբը ձիաւոր՝ անոնց ետեւն անցաւ եւ ապա Գիշին, քովը իր կընկը եւ շուրջը իր զաւակներն ու թոռները:

Շարաթ առաւօտ էր: Օգոստոսի տաք արեւ մը իջած էր մինչեւ ամենախոր ձորերն ալ, բայց երկիրը ջրոտ էր եւ կանաչութիւնն առատ, ու զմրուխտի դոյն ունէր: Մեկնումի պահուն հեռուէն թմբուկի ձայներ լսուեցան:

— Անպայման պէտք է դային, Գիշինի հրամանը հրաման է, ըսաւ իշխանը:

Եւ իսկապէս ժամանակին հասան սուրհանդակները: Չորս ձիերու վրայ դրած էին երկու երկու թմբուկներ եւ հեծեալներ, որ ուժեղ հարուածներ կու տային: Ուրիշ ձիերու վրայ նստած էին տասներկու թութակ նըւագողներ եւ Վրաստանի թագաւորին տասներկու քէմանչիստները:

— Գարրիէլ հրեշտակն ալ հոս պէտք էր ըլլալ, ըսաւ Գիշին, թող տեսնէր թէ աշխարհիս ուրախութիւնն ալ ուրիշ բան է:

Գիշին իր վաշտին գլուխը զրկեց թմբկահարները:

— Թող լեռներ թնդացնելով ճամբայ բանան, ըսաւ:

Տողանցքը շարժեցաւ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, լեռնային ճամբան կ'երկարէր դէպի Գանձասար: Գիւղերէն իրեն կը միանային դոյնգոյն գգեստներով եւ նուագներով զիւղացիներ: Երեկոյեան չորսի ատենները հեռուէն տեսնուեցան վանքին գմբէթները: Գիշին ձիէն վար իջաւ եւ հողն համբուրելով ըսաւ.

— Մեռնիմ քեզի, սուրբ Գանձասար, դուն ողջ ըլլաս, մենք ողջ ըլլանք:

Թմբուկներն աւելի ուժով սկսան հնչել, քէման-

չիստներու լարերը մագոզի պէս կ'երթային ու կու
զային, թութակ եւ սրինդ նուագողներու թուշերը փո-
րի պէս ուռած էին: Սարերէն, դաշտերէն ու ձորերէն
ժողովուրդը կու զար ու կը ծովանար:

— Գարբիէլ հրեշտակ, ըսաւ Գիշին, գրաւի կու գամ
որ այսպիսի բան կեանքիդ մէջ տեսած չես:

Երբ Գիշին մօտեցաւ վանքին, անոր հինգ դմբէթ-
ներէն հնչեցին զանգակները: Թմբուկ եւ զանդակ, տրճ-
կոր ու թութակ, սրինդ ու տափ այնպիսի ցնցող եղա-
նակ մը հանեցին որ միայն լեռնցիները կը հասկնան:

Վանահայրը, երկար ու սպիտակ մօրուքով, շուր-
ջառ ու խաչ առած ընդառաջ եկաւ իշխանին: Գիշին
վար իջաւ ձիէն եւ խաչն համբուրելով ըսաւ.

— Օրհնէ զիս, հայր սուրբ:

— Գիշինը միշտ օրհնուած է, պատասխանեց վա-
նահայրը:

Վանահայրը եկեղեցի առաջնորդեց իշխանը, պահ-
պանիչ մը կարդալու համար: Թմբուկներու ձայնը լեռ-
նէ լեռ կ'անցնէր եւ զանգակները աւելի տաք կը զար-
նէին:

Խթումի երեկոն անցաւ եկուորներու երգերով եւ
ժամանումով: Լաւ որ տաք եղանակ էր ու կարելի էր
ծառերու տակ, դաշտերու մէջ, գետակներու ափին ան-
վնաս դիչերել: Ո՞վ կը քնանար այդ գիշեր, երբ ուշ ա-
տեն ցախերով ջահեր վառած տակաւին հեռաւորներ կը
հասնէին: Լուսինն ալ երաւ հորիզոնէն, զարմացաւ այս
տարօրինակ հանդէսին վրայ, եթէ կարենար ինքն ալ
պիտի դար մեր լեռնցիներուն երգը լսելու ու պարը տես-
նելու:

Բայց Գիշին չէր սիրեր լուսինը, որովհետեւ դա-
ցեր օտարներու դրօշին կպեր է:

— Հարկաւ, ըրածը գէշ բան է, կ'ըսէր, եւ ամօթէն՝ միայն գիշերը դուրս կ'ելլէ որպէսզի չտեսնուի, ասիկա ինքն ալ գիտէ:

Գիշերը շատ արագ անցաւ, լուսինն ալ ծուռ ծուռ նայելով հեռացաւ, որովհետեւ արեգակը ետեւէն կը վազէր: Արշալոյսին՝ զանգակները սկսան երանական զգացումով հնչել: Տաճարին մոմերը մէկը միւսէն վառելով փոքրիկ արքայութիւն մը դարձուցին եկեղեցին:

Գիշին բազմեցաւ դասին մէջ եւ պատարագը սկսաւ: Լուսաւորչի, Սահակ Մեսրոպի եւ անուշիկ սրբուհիներու պատկերները ժպտուն կերպարանք առին: Խունկը սկսաւ բարձրանալ, դպիրները իրենց բոլոր ուժով կ'երգէին, կամարէ կամար նետելով հատու եւ զիլ ձայներ:

Գիշին համբուրեց Աւետարանը եւ պաշտօնական մէկ ոսկին քահանային ափին մէջ դրաւ: Վանահայրը քանի մը խանդավառ խօսքեր ըսաւ, զովեց քաջութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը:

— Ով որ հայրենիքի եւ կրօնքի համար կը մեռնի՝ չիփ չիտակ արքայութիւն կ'երթայ, ըսաւ, եւ Ս. Լուսաւորչի ու Վարդանի հետ կը տեսնուի:

— Ոսկի խօսքեր են, վարէն կրկնեց Գիշին:

— Մէյ մըն ալ չի մեռնիր, այլ միշտ լոյսերու մէջ կ'ապրի:

Պատարագը վերջանալուն՝ Անդաստանօրհնէք ըրին որ մէյ մըն ալ թշնամի չգայ այդ կողմերը: Օրհնեցին արեւելքը, օրհնեցին արեւմուտքը, օրհնեցին հիւսիսը՝ բայց երբ կարգը հարաւին եկաւ՝ Գիշին ըսաւ:

— Հայր սուրբ, հարաւը չօրհնենք, անհաւատներու կողմն է:

Վանահայրը դարձնելով բռուերը երգեց:

— Սարսեսցի եւ պակասեսցի հարաւային կողմն
աշխարհի :

Գիշին ուժով մը պոռաց .

— Ամէն :

Վերափոխման տօնին սովորութիւն է հին օրերէն՝
խաղող օրհնել եւ ապա ուտել պտուղներու թագաւորը ,
անկէ առաջ ուտելը մեծ մեղք է : Ամէն դիւղացի իր այ-
դիէն բերած էր պարարտ ողկոյցներ գորս թեղ թեղ
տարածեցին լաթերու վրայ , ինչպէս ցորենը կալին մէջ ,
եւ քահանան խաչակնքեց ու խնկարկեց , ապա ինքն ալ
առնելով մեծ ողկոյց մը՝ տուաւ Գիշին իշխանին , ը-
սելով .

— Աստուած ամէն տարի անպակաս ընէ ոսկի խա-
ղողն եւ ուրախութիւնը :

— Ամէն , պատասխանեց Գիշին :

— Հող բռնես՝ ոսկի դառնայ :

— Ամէն :

Վանահայրը աղուոր ողկոյց մ'ալ Գիշինի կնոջը
տուաւ ըսելով .

— Ամէն տարի այս օրերուս , Սառայի պէս աստղե-
րու թիւով ըլլան թոռներդ :

— Ամէն , պատասխանեց կինը խաչակնքելով :

— Էհ , Աստուծոյ բաժինը տուինք , հիմա երթանք
մեր ուրախութեան , ըսաւ Գիշին , եւ իջնելով ժողո-
վուրդին մէջ՝ ընկողմանեցաւ Շիրազի գորգի մը վը-
րայ . կինը կողքին տեղ առաւ , իսկ շուրջը շարուեցան
դաւառապետները :

— Ո՞վ պիտի բանայ մեր հանդէսը , ըսաւ Գիշին :

— Գիշին իշխանը , Գիշին իշխանը , գոչեց ամբոխը :

— Վաղարշապատի պարը կ'ուզենք , պոռացին ու-
րիշներ :

Գիշինի օրերը թէպէտ անցած էին եւ շատ ծեր էր, սակայն դեռ կորով կար իր վրան. ոտքի ելաւ առանց շատ աղաչել տալու եւ բռնելով իր կնոջ ձեռքերէն քաշեց մէջտեղ:

— Ա՛յ մարդ, խպնելու բան է, տարիքնիս անցած է, ըսաւ կինը:

— Մեր է ա՛ն՝ որ կը մեռնի, պատասխանեց Գիշին:

Թութակ եւ սրինգ նուագողները ուռեցուցին իրենց թուղերը, քլամանչիստները քաշեցին աղեղները եւ թըմբուկները սրոտացին: Գիշին նազիկ կերպով շարժեց իր ոտքերը. կինը ծռելով ծռելով հետեւեցաւ ամուսինին, մետաքսէ զգեստները փայլ տուին փայլ առին: Ամբոխը խելայեղ ծափերով հետեւեցաւ պարին:

— Իշխանի պէս կը պարէ, կ'ըսէր մէկը միւսին:

— Նայէ, մօրուքն ալ ոտքերուն հետ նազիկ կը դառնայ, ըսաւ ուրիշ մը:

— Է՛հ, իշխանի մօրուք է, աշխարհ տեսած է:

Գիշին կանգ առաւ, աչքերը կը ճառագայթէին ինչպէս այն օրը՝ որ Շահ-Աբասի հրամանագիրը ծոցը դըրաւ: Քիչ մը հեւալով նստաւ իր տեղը:

— Հիմա, ըսաւ, կ'ուզեմ որ մարտիկ աղջիկները պարեն:

Հարիւր աղջիկներ բոլորակ մը կազմեցին, հագնուած գոյնզգոյն զգեստներ, ինչպէս Արագածի ծաղիկները: Նուագը կարծես կրակ առաւ, երիտասարդները աչք ըրին և սկսան խանդավառ ծափահարել: Պարը դարձաւ, չըջմուխիկի ձեւեր՝ առաւ, եւ այնքան արագ դարձաւ որ կարծես եղնիկներ էին որ խոյս կու տային որսորդներու առջեւէն:

Ամէն դիւղ իր պարն ու շնորհքը բերաւ ցոյց տա-

լու Գիշին իշխանին: Գիշին կը ժպտէր եւ կնոջը դառնալով կ'ըսէր.

— Կնիկ, Աստուած իր ընելիքը գիտէ՞ թէ ոչ:

Մինչեւ կէսօր պարեցին: Վանքի ընդարձակ բակին մէջ հարիւրաւոր կաթսաներ շոգի կու տային, հերիսան ու փիւաւը ալիքի պէս կ'ուռէին ու կ'իջնէին: Խորովածի բոյրը քիմքերը կը գրգռէր, ձուածեղները լաւաշներու վրայ շարուած արեւածաղիկի կը նմանէին: Վանահայրը օրհնեց սեղանը եւ Գիշին առաջին պատանն առնելով ըսաւ.

— Ճաշակեցէք խաղաղութեամբ:

Ամէն մարդ իր դօտիին մէջէն հանեց գունաւոր փայտէ դզալը եւ փիւաւը սկսաւ ձիւնի փաթիլներու պէս բերնէ բերան բաժնուիլ: Ճաշը անցաւ շատ ուրախ: Գիւղացին կը սիրէ խոշոր պատառներ, բայց այնքան առատ էր մատաղը որ կրնար Արարատեան եւ Շիրակի ժողովուրդներն ալ կշտացնել:

— Շարայի որկորը պէտք էր հոս, ըսաւ գիւղացի մը իր քովինին:

— Միայն Գիշինը ամբողջ Շիրակը կրնայ գնել, պատասխանեց միւսը:

— Ընկեր, ըսաւ ուրիշ մը անդիէն, այս ուրախութիւնը Գիշինի սուրին կը պարտինք:

— Է՛հ, ճիշտ է եղբայր, սուր ունիս՝ պատիւ ունիս, հաց ունիս՝ տուն ունիս:

Գիշին ուզեց որ երեք օր տօն ըլլայ:

— Վաղը, ըսաւ, ձիարշաւ, միւս օրը՝ գիւղ գիւղի դէմ ցուլերու կռիւ:

Գիշերն ամբողջ կրակներ վառեցան, կարծես հրդեհ ինկած էր Արցախի հիւսիս արեւմուտքը: Լոռիի լեռներ-

րէն եւ Ուտի նահանգէն կը տեսնուէին կրակները, բայց տօնը միայն արցախեցիին համար էր :

Յաջորդ օրը հրապարակ քաշուեցան բազմաթիւ ձիեր: Գիչին ուզեց որ նախ մարտիկ աղջիկները մըրցին, եւ ահա շէկ ձիեր գեղեցիկ աղջիկներն իրենց քամակին առած՝ ճերմակ արծիւներու պէս թռան ընդարձակ դաշտին մէջ: Թմբուկները այնքան ուժով որոտացին որ ձիերը պատերազմի դաշտ կարծեցին:

— Մեռնիմ ձեր հողոյն, ըսաւ Գիչին, իսկական հերոսուհիներ էք: Կռապաշտ Աստղիկն ալ այսքան գեղեցիկ չէր:

Մրցումը շահեցաւ իր ամէնէն փոքր մանչուն աղջիկը: Գիչին համբուրեց անոր ճակատը եւ ըսաւ.

— Արցախի վարդերու պէս թռնուհիս, դուն զիս կրկին անգամ երիտասարդ ըրիր: Եւ աղջկան վիզն ոսկի մանեակ մը անցուց:

Մրցումները շարունակուեցան մինչեւ երեկոյ եւ իշխանը թանկագին նուէրներ բաժնեց յաղթողներուն:

Յուլերու մրցումը գիւղացիի սրտին աւելի մօտիկ է: Քաշեցին սարերէն լեռան պէս ցուլեր. ամէն գիւղացի իր ցուլին ուսերը շփեց. պոչը քաշեց, մէջքին զարկաւ.

— Քեզ տեսնեմ, Շեկոյ, ըսելով զչեց թշնամի ցուլին դէմ: Երկու աժդահաները երբ զիրար տեսան, երկար նայեցան, ապա բառաչելով սկսան կոտորներով հողը փորել եւ վեր նետել, կամաց կամաց մօտեցան, դարձեալ հող փորեցին ոտքերով, աչքերնուն գոյնը փոխուեցաւ, բառաչեցին, յառաջեցին: Ամէն ոք սիրտը բռնած կը սպասէր ահաւոր բախումին: Բայց ցուլերու կռիւի պատրաստութիւնը երկար եւ հանդիսաւոր է:

— Շէկոյ, զա՛րկ, պոռաց ցուլին տէրը:

— Ասլան, քեզ տեսնեմ, մէկ եղջիւրով փորը պատես, կանչեց միւսին տէրը:

Բայց ցուլերը ոչ մէկ ձայն կը լսէին, իրենց մկանները լարած կը բառաչէին ու կը յառաջէին: Ահա մօտեցան իրարու, գրեթէ շունչը շունչին կը դպչէր, դարձեալ ետ ինկան եւ կարծես երկու ժայռեր իրարու զարնուեցան: Պրկուած ջիղերով պոչերնին ուղիղ բռնած՝ ժամերով զիրար քշեցին: Հարուածները կ'որոտային, ալ ոչ մէկ բառաչ կը լսուէր, գլուխ գլխի ետ կը հըրուէին, առաջ կը քշուէին: Գրեթէ ժամ մը տեւեց այս պայքարը. յանկարծ կանգ առին, իրարու նայեցան եւ դարձան զացին: Յաղթական չկար:

Ուրիշ զոյգ մը բերին. նոյն տեսարանը կրկնուեցաւ: Երրորդ զոյգ մը, չորրորդ մը: Գիչին չուղեց որ իր ախոռներէն դուրս գան բլրան պէս պարանոցներով ցուլերը. ան կը փափաքէր որ իր գիւղացիները հոգ տանին կենդանիներու լաւ ցեղ առաջ բերելու:

Ամէն մէկ կռուող ցուլի ոսկի մը նուիրեց եւ ըսաւ.

— Արեգակը արդէն կէս երկինքէն վար սկսաւ իջնել, երեք օրը երեք վայրկեանի պէս անցաւ, գացէք ձեր տունները, ուրախ եղէք. Աստուած եւ Գիչինի սուրը ձեր վրան է:

Թմբուկները թրթռալով որոտացին. վանահայրը ձեռքերը ժողովուրդին վրայ տարածելով խոշոր Պահպանիչ մը ըսաւ. Գիչին պատասխանեց.

— Ամէն:

Սարերէն, ձորերէն, կը լսուէր հեռաւոր թմբուկներու եւ տկճորներու ձայնը, ամբօխը կծիկի պէս կը քակուէր ու կ'երկարէր ամէն ուղղութեամբ: Գիչին նստաւ իր ձերմակ ձին, որդիներն ու թոռները շուրջն առած դարձաւ դէպի Սաւար: Ուշ երեկոյ հասաւ տուն

եւ հակառակ յողնած ըլլալուն՝ կանչեց իր կիներ, քովը նստեցուց պատշգամին վրայ. լուսնակը արծաթազօծեց իր ճերմակ մազերը, եւ խոշոր ախ մը քաշելով ըսաւ.

— Կնիկ, ես եղայ, կարծեմ, հարիւր յիսուն տարեկան. չեմ գիտեր թէ ե՛րբ է կեանքիս սահմանը:

— Ինչո՞ւ հազար տարի չուզեցիր հրեշտակէն, մարդ Աստուծոյ, արքայութիւն երթալու միշտ ժամանակ կար, պատասխանեց կիներ:

— Ձէի գիտեր թէ կեանքն այսքան անոյշ է, ո՞վ կը գուշակէր թէ ձկնորս մը կրնայ իշխան ըլլալ:

— Թող իշխան ըլլալէդ վերջ կանչէիր հրեշտակը եւ տարիները աւելցնէիր, ըսաւ:

Գիչին պատասխան չտուաւ, երկար ա՛խ մը քաշեց, կարծես սիրտն ալ դուրս պիտի դար: Երազեց թէ օր մը ինքն այլեւս պիտի չըլլար, ու գարունները պիտի դային եւ անցնէին միշտ երիտասարդ, միշտ գեղեցիկ, գութանները պիտի հերկէին, պիտի ցանէին ու հնձէին մարդիկ, Գանձասարի դանդակները պիտի հնչէին, իսկ ինքն այլեւս պիտի չլսէր այդ անոյշ ձայները:

Ծերունի իշխանը այնքան յուզուեցաւ որ կարծես ամբողջ Արցախը իր աչքերուն առջեւէն հեռացաւ, հեռացաւ եւ փափաք ու կարօտ դարձաւ:

* * *

Եւստի գետի ափին հին եւ աւերակ վանք մը կայ, մամռապատ ու խորտակուած պատերով. պատմութիւնը զայն Գանձասար կը կոչէ, եւ արցախեցին տակաւին ուխտի կ'երթայ Տիրամօր դունատ պատկերի մը, որ տրտում պահապանն է այդ հին սրբավայրին. հոն փլատակ պատի մը տակ մէկ մեղրէն աւելի երկար խաչքար

մը կայ, վրան քանդակուած է դուժան մը մաճկալով,
եւ մէկ անկիւնը մօրուսաւոր ծերունի մը, սուրը մէջ-
քին, որուն ոտքերուն կու դան ու կը խառնուին քանի
մը մաշած գիրեր – Սուրբ խաչս քարեխօս Գիշինին:

Շեմքորը տակաւին կու դայ ու կ'անցնի իր մեզմ ա-
լիքներով եւ լալագին մրմունջներով, որ Գիշին իշխա-
նը լսէ եւ երգէ:

Շեմքորի ջուրն անոյշ է,
Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առնէ,
Թուշըս դընեմ ջինջ երեսին,
Ջուրն անոյշ է մեր Շեմքորին:

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆԸ

Տէր Անդրէաս հաւաքեց Խնձորէսք գիւղի ծերունիները կարեւոր ժողովի մը համար: Խնձորէսք թառած էր Արաքսի ձախ ափին, թիկունք տուած Չանգեղուրի ժայռերուն, եւ վերեւը, շատ վերեւը կը բարձրանար իր համբաւաւոր բերդը որ Չանգեղուրի դուռը կը կոչուէր. անառիկ եւ մռայլ պատերով, տեսնողին վրայ վախ կ'ազդէր. բայց այս տարիներուն բերդն անպաշտպան էր եւ գրեթէ անկումի ճամբան բռնած էր:

Տէր Անդրէաս գիւղին միակ մարդն էր որ կարգաւ գրեւ գիտէր: Իրիցկիւնն ու երկու մանչ զաւակներն ալ կարգաւ գրեւ չէին գիտեր: Իր սիրտը կը ճմլուէր, հոգին կը քաղուէր տեսնելով գիւղը թանձր մթութեան մէջ:

— Խորհուրդի կանչեցի ձեզ, սիրելի եղբայրներ, մեր գիւղը, ինչպէս կը տեսնէք, շատ աղքատ ու յետամնաց է, ուսումնական մարդ չունինք, աշխարհ ճանչցող չունինք, մեր այգիներէն անդին ո՞վ կայ, ի՞նչ կայ չենք գիտեր: Արագիլի պէս թառած ենք այս ժայռերուն վրայ եւ Արաքսը կու գայ ու կ'անցնի, ո՞վ գիտէ ինչ աշխարհներէ կու գայ, ի՞նչ մարդիկ ու ազգեր տեսած է: Ձեր մէջ միայն ես կարգաւ գրեւ գիտեմ, միայն

ես սուրբ գիրքերէն սորված եմ մեր պատմութիւնը, մեր սուրբ հայրերու անունը: Տեսէք ժամին մէջ սաղմոս քաղող չկայ. պատարագին Օրհնեա Տէր ըսող չկայ: Իսկ անդին հսկայ աշխարհ մը կայ, մարդիկ եւ ազգեր, Աստուծոյ տուածին չափ, որ զետերու պէս կ'երթան ու կու դան:

— Միտքդ ի՞նչ է, Տէր հայր, շուտ կապէ, ըսաւ ծերունի մը:

— Միտքս ուսումնարան մը բանալ, գիւղի մանուկներն հաւաքել եւ ուսում տալ. դուք հոգ մշակեցէք ես սիրտեր ու միտքեր մշակեմ: Ես ցանեմ, թող Աստուած օրհնէ եւ հունձքը ոսկեղէն արտի պէս պիտի հասուննայ:

— Ասոյ, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց մէկը:

— Աղաջան, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց ուրիշ մը:

— Մուկուչ, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց երրորդ մը:

— Գիրն Աստուծոյ բանն է, պատասխանեց իննըսուն տարեկան ծերունի մը ծխամորճը լեցնելով եւ բըթամատով ծուխը գաւաթիկին մէջ խոթելով: Գիրն Աստուծոյ բանն է:

— Յետո՞յ, հարցուց Աղաջան:

— Ասոր մէջ ամէն բան կայ:

— Աղաջան, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց Մուկուչը:

— Ես համաձայն եմ, բայց ո՞ւր հաւաքենք տղաքը, մենք դպրոց չունինք, յարմար տեղ չունինք:

— Ընդարձակ սենեակ մը պէտք է, ըսաւ Ասոյ:

— Զունինք, պատասխանեցին բոլորը:

— Մարագի մը մէջ հաւաքենք, պատասխանեց Ասոյ:

— Զմեռը կը սառին, ըսին բոլորը:

— Ես իմ ախոռս կը տրամադրեմ, խօսեցաւ Աղաջանը: Բաւական մեծ է, քովը սենեակ մ'ունի, օճախ ունի: Անասուններս մէկդէի կը քաշեմ եւ տեղ կ'ընեմ:

— Տէր հայր, ախոռը դպրոց կ'ըլլա՞յ, հարցուց Մուկուչը:

— Հայ տղան, հողի վրայ, աւազի վրայ, յարդի վրայ, ուր որ ալ ըլլայ կը նստի եւ կը կարդայ. ասիկա արդէն յառաջդիմութեան սկիզբն է: Տէրն մեր ալ ախոռի մէջ ծնաւ եւ աշխարհիս լոյս բերաւ:

— Այդպէս է, պատասխանեցին բոլորը:

Աշնան եղանակ էր, քաղերն եղած էին, տղայ եւ արջեր անտառներուն մէջ վայրի տանձ ու խնձոր կ'ուտէին. տուներուն դիմաց վառելիք փայտերն հաւաքուած էին. ամբարներն ալիւրով լեցուն, կարասները արդար կարագով եւ պանիրով ձեփուած էին:

Ամէն տուն կը պատրաստուէր Չանդեղուրի խիստ ձմրան դիմադրելու համար:

Քանի մ'օր յետոյ Աղաջանի ախոռը մաքրեցին, աւլեցին, անասունները մէկդէի քաշեցին եւ ցանկապատելով բաժնեցին, յատակին վրայ առատ խոտ ու յարդ ցանեցին եւ դպրոցը պատրաստ էր աշակերտներ ընդունելու համար:

Տէր Անդրէաս տունէ տուն շրջեցաւ մանուկներ հաւաքելու համար: Դժուար եղաւ մայրերը համոզել թէ կարդալ գրելն Աստուծոյ բանն է, օգտակար է:

— Մարիամ քուրիկ, ըսաւ կնոջ մը, զաւակդ կուտա՞ս դպրոց դնելու. դո՞ւն Սիրանոյշ, դո՞ւն Աղաւնի, դո՞ւն Եղսոյ քուրիկ:

Կիները կարմիր լաթով չրթունքնին կապած, մոլորած կեցած էին. տալ թէ չտալ: Եթէ դպրոց երթային՝

ո՞վ դարնան գառները լեռ պիտի տանէր, ո՞վ հօտաղ պիտի ըլլար, կամ կովերը սարը պիտի տանէր: Եւ ահա հասաւ Աղաջանը, ուժով մը պոռաց կիներուն եւ հրամայեց յանձնել երեխաները: Ինքը գիւղին պատուաւոր անդամներէն էր, հարուստ էր եւ խօսքը պատգամ ամէնուն համար:

Տէր Անդրէաս առ այժմ գոհացաւ մանչեր հաւաքելով, աղջիկներու մասին ամօթ էր մտածել այդ յետամնաց գիւղին մէջ:

Սեպտեմբեր մէկին զարկաւ ժամի կոչնակը, անսովոր ատեն մ'էր, աղօթքի ժամ չէր. տասնըհինգ հատի չափ մանչեր ամջկոտ ու գլխիկոր եկան Աղաջանի ախոռը: Սկսան խնդալ, իրար հրմշտկել, առաջ դացին, ետ դացին, երբեմն գետին նայելով, երբեմն ծիծաղելով:

Տէր Անդրէաս շատ լուրջ էր. աղօթքի պէս սրբազան գործի մը լծուեցաւ: Թեւին տակ մեծ գիրք մ'առած ծալապատիկ նստեցաւ խոտին վրայ. տղաք իր առջեւը շարուեցան, ծալապատիկ նստած: Բացաւ գիրքը եւ առջեւը դրաւ ու գեղջկական լեզուով ըսաւ.

— Տղաք, ասկից հազար երեք հարիւր տարի առաջ, մեր ազգը գիր չունէր. եկաւ մեծ մարդ մը Ս. Մեսրոպ Մաշտոց կոչուած, մեռնիմ իր սուրբ անունին. մտածեց, մտածեց եւ Աստուծոյ ըսաւ, մենք գիր չունինք, քու սուրբ գիրքերդ չենք կրնար կարդալ, մեզի գիր տուր. Աստուած վերէն իր լոյսէ թաթով անոր սրտին վրայ գրեց Հայոց գիրերը, օրհնեալ գիրերը: Մօտեցէք ձեզի ցոյց տամ այդ գիրերը:

Տղաք չըջապատեցին զինքը եւ Տէր Անդրէաս ձեռագրին մէջէն ցոյց տուաւ ծաղկեալ գիրերը, գունաւոր թռչուններ, պատկերներ ոսկի էջերով:

— Միսաք, նայէ, նայէ, ըսաւ տասնըհինգ տարեկան մանչուկ մը, նայէ այս թռչունները մեր անտառէն հոս եկած թռուած են, տես ցախասարիկը, եկզանիկը, սոխակը: Փշտ, փշտ, ըրաւ, բայց թռչունները չփախան:

— Ասոնք գծուած են տղաս, ըսաւ Տէր Անդրէաս: Այդ օրն աշակերտները ծայրէ ծայր դիտեցին գեղեցիկ ձեռագիրը:

Բայց ուսկի՞ց անոնց թուղթ եւ թանաք գտնէր ձեռքերնին տալու համար: Զիաւոր դրկեց մինչեւ Զուղա եւ թուղթ ու թանաք բերել տուաւ, սակայն երբ աշակերտները իրենց տունները տարին՝ մայրերնին առին իւղոտեցին եւ պատուհաններուն վրայ դրին ապակիի տեղ: Տէր Անդրէաս ուրիշ բան խորհեցաւ: Մեծ դրատախտակ մը շինել տուաւ ու սիւնի մը վրայ դամեց: Յետոյ թանթրուենիի սել հունտեր հաւաքել տուաւ ու թանաք շինեց, վրան դրեց Այր, Բեն, Գիմ. տղաք սկսան դիրեր ճանչնալ ու դիր կապելով կարգալ, առաջին բառերը հայրիկ, մայրիկ եւ Հայաստան եղան:

Մանուկները սակայն դպրոցին մէջ կը սորվէին, տուն կ'երթային կը մոռնային: Տէր հայրը պատուիրեց ամէն տղու տունէն փոքրիկ քառակուսի տախտակներ բերել. վրան ծակ մը բանալ եւ չուանէ օղակ մ'անցընել: Պատանիները չհասկցան թէ ինչ պիտի ընէր տախտակները: Տէր Անդրէաս ամէն մէկ տախտակի վրայ դրեց այբ բեն դիմը եւ տղաներուն տուաւ որ տուն տանին եւ հան ալ սորվին, թերեւս ըսաւ ինքնիրեն, տան մէջ սորվելու փափաք ունեցողներ ըլլան:

Մանուկները կախեցին տախտակներն իրենց վիզերէն եւ դուրս ելան, սակայն ճամբաներուն վրայ սկսան իրարու նետել եւ ոմանք կոտրեցան: Տէր Անդրէաս շատ

նեղացաւ. բայց ի՞նչ ընէր, ժայռերու վրայ մեծցած պատանիներէն ի՞նչ կրնար պահանջել. անոնք վայրի այծերու կը նմանէին որ սարերէն զատ ուրիշ բան չէին տեսած :

Բայց մէջերնին երկու պատանիներ կային, Աղա- ջանի որդին Վահէն եւ Տէր հօր Սերոբ մանչուկը, որոնք սկսան առանց զիր կապելու կարգալ, հետաքրքիր էին հին պատմութիւնով եւ Տէր հայրը նկատեց մանուկնե- րու տկար կէտը պատմութիւններ լսելու :

Շատ յուզումով եւ գեղեցիկ նկարագրութիւններով պատմեց մեր ազգին անցեալը .

— Ըսաւ թէ Հայերը հին ժամանակ մեծ թագաւո- րութիւն ունէին, բանակներ ունէին, քաջ զինուորներ, մեր երկրին վրայէն թռչուն չէր անցներ. թագաւորներն ոսկեղէն թագ ունէին, թագուհիները արեւու լոյսին պէս փայլուն զգեստներ: Իրենց պալատը ոսկիով եւ ար- ծաթով ծեփուած պատեր ունէին: Պատմեց քաջն Վար- դանի պատմութիւնը, Վահանի պատերազմները, Աշոտ Երկաթի հերոսական կեանքը: Պատանիները իրար ա- ւելի սեղմուած, Տէր հօր չրթներէն կախուած կը մնա- յին երկար ժամեր:

— Իսկ հիմա ինչո՞ւ, հարցուց Վահէ, ինչո՞ւ, Տէր հայր, օտարներ մեր հողին վրայ կ'ապրին, ինչո՞ւ պարսիկ, քիւրտ, թուրք, կիւրճի, թաթար, եւ չեմ գի- տեր թէ դեռ ի՞նչ անունով ազգեր մեր սուրբ հողը կը կոխեն:

— Իրաւունք ունիս տղաս, պատասխանեց տէր Ան- դրէաս, իրաւունք ունիս, մեր հին քաջերը մեռան, մեր երիտասարդներուն արիւնը ջուր կտրեցաւ. գէնքի տեղ վաճառականութիւն ըրինք, գլուխնիս որքան ծռեցինք՝ այնքան մեր վզին նստեցան: Մեր տունը տեղը մերը չեն,

բայց ո՞ւր են մեր քաջերը, ո՞վ դէնք ունի, ո՞վ կը համարձակի քիւրտ կամ պարսիկի մը դէմ ելլել :

Տղաք գլուխնին կախեցին եւ ոմանց աչքերէն բարկութեան եւ յուզումի արցունքներ թափեցան :

— Է՛հ, յուսանք եւ սպասենք, թերեւս լաւ ժամանակներ գան, ըսաւ Տէր հայրը, գլուխը ձեռագրին վերայ խոնարհեցնելով : Վահէ դուն կարդա՛, հրամայեց պատանիին :

Վահէ սահուն կերպով կարդաց ձեռագրին մէկ էջը : Թաթուլ Վանանդեցիի պատմութիւնն էր :

— Տէր հայր, ի՛նչ գեղեցիկ պատմութիւն է, բացազանչեց Վահէ :

— Պատմէ մեզի, պատմէ մեզի, աղաչեցին միւսներն ալ :

Տէր Անդրէաս գլուխը վեր վերցուց ձեռագրէն, քիչ մը կեցաւ եւ ապա ծանր շեշտով ըսաւ .

— Մարդն ալ այսպէս կ'ըլլայ տղաքս, տեսէք հինգ հազարով հարիւր հաղարի դէմ ելաւ . եւ ի՛նչ քաջութեամբ մեռաւ, ո՞ր ազգն ունի Թաթուլ Վանանդեցի մը :

Պատանիները գիւղին մէջ խանդավառ կերպով պատմեցին իրենց լսածները . ծերերն ու պառաւները կը սաստէին որ լուռ կենան :

— Խենթ մի՛ ըլլաք, պարսիկը, քիւրտն ու թուրքը եթէ լսեն՝ մեզ բոլորս կը մորթեն : Աս Տէր հայրն ալ անխոհեմ է, քիչ մը խելքէ պակաս է, հին դիրքերու մէջ կարդացածը նոր օրերու կ'ուզէ յարմարցնել : Անցան այդ դարերը, հիմա երբ մէկ երեսիդ զարնեն՝ միւսը պէտք է դարձնես :

— Մամի, ըսաւ Վահէ պառաւ կնոջ մը, երբ սարէն անօթի գայլերն ոռնան, շուներն անոնց դէ՞մ կ'ել-

լեն թէ պոչերնին իրենց ոտքերուն մէջ առած կը սպասեն որ դան զիրենք ուտեն :

— Դէմերնին կ'ելլեն եւ կը կռուին, պատասխանեց պառաւը :

— Ճիշտ ես, մամի, մենք քոսոտ չո՞ւն մ'ալ չենք արժեր :

— Սըւոր նայէ, խլլինքոտ, ըսաւ պառաւը, անոնք հրացան ունին, դուն քոռ դանակ մ'ալ չունիս : Անոնք հազարներ են, մենք բուռ մը գիւղացիներ : Ձայնդ քաշէ, կրակ դառնաս մեր մարազները կ'այրես, բայց ոչ թէ Շահին անծայր տէրութիւնը :

— Բայց Թաթուլ Վանանդեցին հինգ հազարով հարիւր հազարի դէմ ելաւ, եւ ինչ հերոսական մահով մեռաւ. Վահան Մամիկոնեան չորս հարիւր հոգիով տարիներ կռուեցաւ եւ յաղթեց այդ Շահերուն : Յաղթանակը թիւին մէջ չէ, այլ քաջութեան մէջ :

— Ո՞վ էին այդ մարդիկը, ի՞նչ ազգի կը պատկանէին, հարցուց պառաւը :

— Հայ էին, մամի, մենք իրենց զաւակներն ենք, մեր արիւնն ունէին :

— Ժամի սուրբերուն մէջ այդպէս անուն չկայ, ըսաւ պառաւն ու տուն մտաւ :

— Հիմա կը հասկնամ, ըսաւ Վահէ ինքնիրեն, թէ տգիտութիւնը մարդս երկու անգամ գերի կ'ընէ, նախ իր վախկոտութեան, յետոյ օտարին ձեռքը :

Տէր Անդրէաս օրէ օր իր առջեւ բազմաթիւ մանուկներ կը տեսնէր, նոյնիսկ երկչոտ աղջնակներ ախոռի դրան առջեւ կանգնած մտիկ կ'ընէին Հայոց պատմութիւնը :

Խնձորէսք գիւղը կամաց կամաց փոխուեցաւ, գիւղացիներն ախոռի եւ արտերու խօսակցութիւններէն

դուրս ելան, երիտասարդները քիչ մը հոգի ներշնչեցին եւ հիմա գիտցան թէ ինչո՞ւ մանչերու անունները Վահան, Վարդան, Աշոտ կը դնէին, ինչո՞ւ աղջիկները Շուշան, Աշխէն կամ Փառանձեմ կը կոչուէին :

Տէր Անդրէասի պատմութիւնները գրեթէ չվերջացան, նա մեր հերոսներէն անցաւ մեծ հայրապետներուն, մարտիրոսներուն եւ սրբուհիներուն : Ամէն մէկ սուրբ իր գեղեցիկ էջերն ունէր, ոմանք պատերազմներու մէջ մեռած՝ ազգին եւ կրօնքին համար, ուրիշներ հեթանոսներու առջեւ քաջութեամբ իրենց հայրենի կրօնքը դաւանելով մեռած էին :

— Բոլորն ալ հիանալի են, կ'ըսէր Սերոբ Վահէին . իսկ մենք ոչխարներ ենք, սարերու վրայ կը մեծնանք եւ օր մը օտարը կու գայ մեր կաշին կը քերթէ ու ձորի մը մէջ կը նետէ :

— Ես չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ այսքան քաջեր ունենալէն յետոյ օտարին ձեռքը գերի մնացեր ենք :

— Սեւ ճակատազիր է :

— Ամէն մարդու ճակատազիրն իր ձեռքին մէջն է : Պարապ խօսք է ճակատազիրին հաւատալ, գլխուդ մէջ խելք կա՞յ, բազուկիդ մէջ ոյժ կա՞յ, ատոնք են, ահաւասիկ ճակատազիրդ :

Վահէ եւ Սերոբ ամէնէն շատ տպաւորուած էին տէր Անդրէասի պատմութիւններէն . իրենց սրտերուն մէջ երիտասարդ կրակ մը վառած էր : Իրենց համար Խընձորէսքի բերդը հին օրերու նման կը բարձրանար, կեանք եւ հոգի կ'առնէր ու կարծես հազարաւոր զինուորներ դայն կը պաշտպանէին :

Երկու պատանիները կամաց կամաց գրաւեցին միւսներուն վստահութիւնն ու սրտերը : Տեսակ մը խրմ-

բապետներ եղան, բանակի զօրավարներ՝ որոնք կարծես մօտալուտ պատերազմի կը պատրաստուէին:

Կիրակի օրերը պատարագէն յետոյ Վահէ եւ Սերոբ դլուխ կ'անցնէին տասնի չափ ընկերներու եւ կը բարձրանային Խնձորէսքի բերդը: Տակաւին կանգուն էր սենեակները, շտեմարանները, պարիսպներն ու աշտարակները հաստատուն էին:

Վահէ սկսաւ ռազմական փորձերու, երկու խումբի բաժնեց իր ընկերները եւ երկուքը գլուխ անցած պէտք էին ջանալ բերդը գրաւել: Տեսնողները կ'ըսէին.

— Մանկական խաղեր են:

Բայց իրենց միտքը շատ լուրջ էր, ի՞նչ բանի կը պատրաստուէին՝ տակաւին իրենք ալ չէին գիտեր, սակայն հայրենիքը գինուորի պէտք ունէր եւ իրենք ուխտած էին նուիրուիլ այդ ասպարէզին:

Սկսան չարքաշ եւ զոհողութեան կեանք վարել, վազելով լեռ բարձրանալ, ծառերու վրայ մագլցիլ, պարսատիկ քաշել սորվիլ եւ նշանառութեան վարժիլ:

— Ա՛խ, երանի թէ մէկ մէկ հրացաններ ունենայինք, կ'ըսէր Վահէ, այս օտարները մժեղի պէս կը քշէինք մեր սահմաններէն:

Օր մը, երբ Արաքսի ափերուն վրայ կը շրջէին, ծառի մը տակ տեսան երկու զինուորներ, որոնք ձիերը կապած կը քնանային եւ իրենց հրացանները կռթնցուցած էին ուրիշ ծառի մը բունին:

— Վահէ, ըսաւ Սերոբ, այս հրացանները պէտք է զողնանք:

— Եթէ արթննան մեզ կը սպաննեն:

— Ո՛չ, չեն արթննար, օձի պէս կը սողանք, խտտերն արդէն բաւական բարձր են եւ կը վերցնենք: Մեզի համար դանձ են:

Երկուքն ալ փորի վրայ սողալով մօտեցան, օձն իրենց պէս զգոյշ չէ երբ որսի վրայ կը յարձակի: Զիւրը քիչ մը հեռու էին, կը փոնգտային ու կը ճարակէին:

Առաջինը Վահէն հասաւ եւ անոր ետեւէն Սերոբ. հրացանները վերցուցին ու դարձեալ սողալով սահեցան դէպի ափը, անկից դիւրին էր գետի երկայնքին դէպի անտառ խոյս տալ: Գրեթէ հեւ ի հեւ կորսուեցան անտառին մէջ եւ բարձրանալով դիւղի վերեւի ժայռը՝ մտան բերդը:

— Աղուոր հրացաններ են, ըսաւ Սերոբ:

— Բայց գնդակ չունինք, վառօդ չունինք, այս չոր հրացաններն ի՞նչ պիտի ընենք:

— Զի ունեցողը թամբն ալ կը դտնէ:

Բերդի նկուղներէն մին իրենց զինարանն ըրին, հրացանները խոտերու տակ ծածկեցին եւ իրենք դիւղ իջան:

Երկու զինուորները Հայերու վրայ կասկած չունէին, անոնք զէնքի հետ չեն խաղար:

— Քիւրտի գործ է, ըսին եւ թափառեցան շրջակայ վրանաբնակ Քիւրտերու մէջ, խարազանեցին ասղին, խարազանեցին անդին եւ դտան քանի մը պահուած հրացաններ:

— Խոզեր, գոչեց զինուորներէն մին, դուք մեզի դէմ հրացաններ կը պահէք, եւ զէնքերը գրաւելով մեկնեցան:

Խնձորէսք դիւղին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր, ոչ ոք գիտէր թէ առաջին զէնքը մտած էր իրենց դիւղը:

Քանի մը օր յետոյ Վահէ ժողովի կանչեց իր տասն ընկերները:

— Կարեւոր ըսելիք ունիմ. մենք բաւական վարժեցանք լեռ բարձրանալ, ծառ ելլել, բերդ գրաւել, նոյն-

խակ կրակով նշաններ տալ, սակայն քարով ու փայտով
ի՞նչ կրնանք ընել եթէ թշնամին օր մը հրացանով մեր
վրան գայ :

— Ո՞ր թշնամին, հարցուց փոքրիկ մը, ես կը վախ-
նամ :

— Եթէ կը վախնաս՝ տուն գնա՛ եւ աղջիկի զգեստ
հաղուէ, սաստեց խտիր Վահէ :

— Ո՛չ, երբ դուն եւ եղբայր Սերոբը քովս էք՝ չեմ
վախնամ, ըսաւ տղան ինքզինքը քաջ ցուցնելով :

— Պէտք է որ՝ ձեզմէ իւրաքանչիւրդ, հրամայեց
Վահէ, մէկ մէկ հաւ բերէ, կարեւոր գնումներ ունինք,
յետոյ ձեզի կը բացատրեմ :

— Բայց մամին չի տար, ըսաւ մանչուկ մը :

— Գողցիր, պատասխանեց ուրիշ տղեկ մը :

— Ո՛չ, գողնալն ամօթ է, նոյնիսկ եթէ տունէն ըլ-
լայ, ըսաւ Սերոբ. մամիկիդ կ'ըսես թէ ուսում սորվե-
ցանք եւ անոր համար վարդավառին առթիւ լերան վը-
րայ ընկերներով ուրախութիւն պիտի ընենք :

— Երկու օր յետոյ հոս ըլլաք հաւերով, բերդ կը
բարձրանանք եւ մեր ծրագիրը կը գործադրենք :

Երկու օր վերջ տասէն աւելի հաւեր հասան, բար-
ձրացան բերդը. Վահէ անասունները թող տուաւ նը-
կուղի սենեակներէն մէկուն մէջ, կուտ ալ բերած էր,
ջուր դրին եւ դուռն ուժով գոցեցին որ աղուէսները
չփախցնեն :

— Լաւ չէ՞ որ գիշերը պահակներ դնենք, ըսաւ պա-
տանի մը : Թերեւս ագիսները, կամ ուրիշներ կրնան
խեղդել կամ գողնալ :

— Վախ չկայ, պատասխանեց Վահէ, դուռը ուժով
գոցած եմ, միայն նայեցէք ծակեր չըլլան. ագիսը օձի
պէս կը բարակնայ եւ ներս կը մտնէ :

Քանի մը երեխաներ խիստ քննութիւն ըրին, սենեակը հաստ պատեր ունէր եւ դուռը տակաւին լաւ էր, անցքեր չունէր:

Երեկոյեան մօտ տղաները բերդէն վար իջան: Սերոր եւ Վահէ ետեւէն առանձին էին:

— Սերոր:

— Ի՞նչ կայ Վահէ:

— Այս հաւերը պէտք է Ազուլիս տանինք եւ փամփուշտ ու վառօդ գնենք:

— Անշուշտ մարդ պէտք չէ գիտնայ:

— Ի հարկէ, ոչ ոք պէտք է գիտնայ:

— Բայց ի՞նչպէս երթանք, Ազուլիս գրեթէ մէկ օրուան ճամբայ է:

— Ես այսօր գիւղին մէջ կը հարցնեմ թէ համառօտ ճամբայ մը կա՞յ, կարելի՞ է մէկ օրուան մէջ երթալ եւ դառնալ, եթէ կարենայինք ձի մը գտնել՝ շատ գիւրին պիտի ըլլար:

— Հայրիկիս ձին կրնանք առնել, ըսաւ Սերոր:

— Եթէ մեր նպատակը գիտնայ՝ լաւ ծեծ մըն ալ կրնանք ուտել:

— Ո՛չ, կ'ըսեմ թէ Վահէին հետ Որոտան գիւղը մօրաքրոջս պիտի երթամ, ուրիշ անգամ ձիով պացեր եմ:

— Փորձէ տեսնենք, ապա թէ ոչ պէտք պիտի ըլլայ ոտքով համառօտ ճամբայ բռնել եւ Ազուլիս իջնել:

Պատանիներու խումբն ուրախ երգերով գիւղ մըտաւ: Գիւղացիք գիտէին թէ դպրոցական ընկերներ էին. ուսումնական էին, եւ ժամին մէջ սաղմոս ալ կը կարդային, իրենց աչքին սովորական տղաներ չէին, մանաւանդ Վահէն եւ Սերոր իբր զարգացած եւ խոհական

պատանիներ, շատ յարգ ունէին եւ Աղաջանն իր տղուն համար հպարտ էր :

Սերոբ յաջողեցաւ տէր Անդրէասն համոզել եւ ձին առնել : Տէր հայրը ուրախ էր որ Վահէն ալ իրեն կ'ընկերէր, ուշիմ եւ քաջ պատանի էր, իր աչքին լոյսն էր այդ մանչուկը եւ ժամին զարդը պատարազի եւ ժամերպութեան ատեն :

Երեկոյեան ուշ ատեն Վահէին իմացուց թէ ձիուն հարցը եղած էր :

Առաւօտ կանուխ, Սերոբ ձին առած բերդին տակ դնաց, իսկ Վահէն բարձրացաւ բերդը, հաւերը առաւ ու վար իջաւ : Նստան ձին եւ անասունները ռտքերէն կապած կախեցին ձիուն այս եւ այն կողմերէն : Զին կայտառ էր եւ արագավազ, Սերոբ ինքը բռնեց սանձը եւ ճամբայ ինկան :

— Բայց Ագուլիսին մէջ մարդ չենք ճանչնար, ըսաւ Սերոբ, ի՞նչպէս պիտի կարենանք հաւերը ծախել եւ փամփուշտ ու վառօդ գնել :

— Հայրս դարբին մը կը ճանչնայ, մեր տունն ալ հիւր եղած է, ես ալ զինքը տեսեր եմ, պատասխանեց Վահէ, Մանուկ ամի կը կոչուի, անոր կ'երթանք եւ կ'ըսենք թէ քար պիտի պայթեցնենք նոր շինութեան համար եւ վառօդի պէտք ունինք, ինքը կը հոգայ :

— Լաւ խելք է, պատասխանեց Սերոբ :

— Իսկ փամփուշտներուն համար կ'ըսենք թէ գիւղին մէջ աղուէս կայ եւ հաւերուն ջարդ կ'ընեն, փամփուշտի պէտք ունինք, կը գնենք, ծախողը չի հարցներ թէ հրացան ունի՞ք, ո՞ւր պիտի գործածէք, նա իր դրամին կը նայի :

Երկուքն ալ ուրախացած այս դիւրին լուծումէն՝ զիրար զրկեցին : Իրենց երեւակայութեան մէջ հրացան-

ները լեցուն էին, Խնձորէսք բերդը ազատ կը նազ պերուն մէջ եւ քիւրտ, պարսիկ, թուրք կամ կիւրբենց սահմաններէն չէին անցնիր:

Հասան Որոտան գիւղը:

— Մօրաքրոջդ վերադարձին հանդիպինք, ըստ վահէ, մեզ կը կեցնեն ու թերեւս թոյլ չեն տար Ազուլիս մեկնելու:

— Ծիշտ է ըսածդ, վահէ, պատասխանեց Սերոբ:

Ձին քշեցին գիւղին եզերքէն վար սահող ճամբան եւ հեռացան, հոն ոչ ոք զիրենք կը ճանչնար:

Վահէն կը նայէր կանաչազարդ ձորերուն, դաշտերուն, այգիները լեցուն էին խաղողներով, բայց տհաս էր դեռ, միայն տանձ, խնձոր եւ ծիրան հասունցեր էին: Այգիի մը քով քիչ մը շունչ առին, պտուղ կերան, ձին ճարակեցաւ, բայց հաւերը կապուած մնացին:

Շուտով ճամբայ ինկան կէսօրէն առաջ քաղաք մը մտնելու համար:

— Սերոբ, ըսաւ յանկարծ վահէ, եթէ դուն Մուշեղ ըլլայիր եւ ես վարդան, չես գիտեր թէ ինչ ազատ եւ փառաւոր Հայաստան կ'ունենայինք:

— Եթէ մեր գիւղն ազատենք այդ գիշատիչներէն, արդէն մեծ բան է: Մեր երկրին մէջ ամէն բան ծայրէն պէտք է սկսիլ, ոչ այնքան զէնքի կարօտ ենք՝ որքան ազատութեան սիրահար երիտասարդութեան. տես մեր գիւղին երիտասարդները, գլուխնին միշտ հողին վրայ կախած են, եւ ոչ իսկ կը խորհին թէ մարդս ազատ պէտք է ըլլայ, իր ինչքին ու ընտանիքին տէր, պատիւով պէտք է ապրի: Հազիւ քիւրտ մը, թուրք մը, պարսիկ մը կամ անօթի կիւրճի մը գիւղ կը մտնէ, կարծես իրենց վախէն ոտքերնին պիտի համբուրեն:

— Իսկ մենք երկու հրացանով ի՞նչ պիտի կարե-

նանք ընել: Մենք պատանիներ ենք, մեր ծնողները մեզի
դէմ պիտի ելլեն:

— Ամէն յեղափոխութիւն իր դժուարութիւնն ու
վտանգներն ունի. գէթ հրացան մը կը պայթեցնենք եւ
սրտերնիս կը հովանայ:

— Երկու պատանիները ժամը տասնըմէկին Ագու-
լիս մտան: Վահէ հարցնելով գտաւ դարբին Մանուկին
խանութր: Բարեւեց. իր հօր ողջոյններն հաղորդեց:

— Ամի, տանինք այս հաւերը ծախենք եւ գանք,
գնելիքներ ունինք:

— Ճաշին ձեզի կը սպասեմ, պատասխանեց դար-
բինը:

Երկու պատանիները թռան դէպի քաղաքի շուկան,
բաւական երկար ժամանակ բռնեց հաւերուն վաճառքը:
Ագուլեցին վաճառական է, Զոյ է, կէս հայ կէս չես
դիտեր ինչ, տարօրինակ լեզու մը ունի եւ պատանիները
դժուարաւ կը հասկնային, մանաւանդ որ Ս գիրը Մ կը
հնչեն: Այնուհանդերձ տասը դահեկան կրցան հաւա-
քել եւ Մանուկ ամիին տունը ճաշի երթալ:

— Մանուկ ամի, ըսաւ Վահէ, մենք քիչ մը վառօդ
պիտի գնենք, կրնա՞ս մեզի օգնել, քար պիտի պայթե-
ցնենք:

— Վառօ՞դ, ես ունիմ տղաս, քանի՞ հազարակրամ
կ'ուզես:

— Գինը դիտէ, Մանուկ ամի:

— Գինն ալ խօ՞սք է:

Մանուկ ամի լեցուց տղոց տոպրակը եւ ոչինչ ա-
ռաւ, չէ՞ որ Աղաջանի հետ սերտ բարեկամ էին:

— Ամի, մենք պէտք է մեկնինք, ճամբանիս երկար
է, յետոյ Որոտան գիւղը Սերոբի մօրաքրոջ պիտի հան-
դիպինք:

— Շատ բարեւներ հայրիկիդ, պատասխանեց դարբին Մանուկ, մրոտ թաշկինակով ճակտին քրտինքը սըրբելով, հեր անիծած ինչ ալ տաք է :

Երկու պատանիները ձիուն վրայ կապեցին տոպրակը եւ շրջեցան քաղաքը փամփուշտ փնտռելու : Խանութի մը առջեւ տեսան հողէ ամաններ եւ սեւ գնդակներ գանաղան մեծութեամբ, մարդը գամ, կղպանք, փամփուշտ եւ այլ ապրանքներ կը վաճառէր :

— Ամի, ծախու փամփուշտ ունի՞ս :

— Այո՛, որդի, դուք ո՞ւրտեղացի էք, հարցուց զուկերէն :

— Խնձորէսք գիւղէն ենք, չափազանց շատ աղուէսներ կան մեր կողմերը եւ հաւերուն ջարդ կու տան :

— Հատը ի՞նչ կ'արժէ, հարցուց Սերոբ :

— Տասը հատը մէկ դահեկան :

— Ամի շատ սուղ է, ըսաւ Վահէ, տասնըհինգ հատը մէկ դահեկանի չե՞ս տար :

Մարդը նայեցաւ տղուն երեսը, կայտառ եւ վառվռուն պատանի մ'էր Վահէ, քիչ մը դեղնորակ եւ շագանակագոյն մազերով ու կապոյտ աչքերով :

— Ի՛նչ սիրուն տղայ է, ըսաւ ինքնիրեն : Ես զաւակ չունիմ, ինծի որդեգիր չե՞ս ըլլար :

— Ամի, հիմա գիւղը փամփուշտներուն կը սպասեն, տանիմ պապայիս յանձնեմ. խօսիմ հետը, յետոյ կարելի է կու գամ :

— Խօսք :

— Խօսք, եթէ հայրիկս թոյլ տայ :

Վաճառականը տասնըհինգ հատը մէկ դահեկանի տուաւ : Վահէ հարիւր հատէն աւելի գնեց եւ սլարկին մէջ դրաւ :

Այդ ժամանակ մէկ տեսակ հրացան կար, երկար

փողով եւ պէտք էր գնդակը մէջը դնել, ետեւէն վառօդ լեցնել եւ բարակ երկաթէ ձողով ներս հրել, ամբացնել եւ ապա կրակ տալ պատրոյզին :

— Վահէ, ինչո՞ւ աւելի չգնեցիր, դրամն աւելցաւ :

— Դրամը պէտք կու գայ ուրիշ բաներ ալ գնելու : Եթէ հարիւր թշնամի լեռներէն վար գլորենք՝ ալ ոչ ոք Խնձորէսք կու գայ :

— Կը կարծես որ մեր քանի մը հարուածներէ՞ն վախնան :

— Եկողները ընդհանրապէս ինքնագլուխ աւազակներ են, հերոս են անզէն մարդերու քով. վախկոտ ճագարներ՝ եթէ զէնքդ փայլի :

Թռան ձիուն քամակը եւ բարձրաճակատ ուրախութեամբ ճամբայ ինկան : Ձին դէպի տուն դարձած էր եւ կայծակի պէս արագ կը վազէր : Այժմ քիչ մը վերելք էր : Երեկոյեան մօտ Որոտան գիւղն հասան : Սերոբ շիտակ մօրաքրոջ տունը գնաց :

— Քոռնամ աչքերուս, Սերոբն եկաւ, ըսաւ մօրաքոյրը, երբ դրան առջեւն էր հաւերը ներս քշելու համար :

— Տատի, ըսաւ Սերոբ եւ մօրաքրոջ վիզն ինկաւ : Դուրս եկան երկու մանչերն ու աղջիկը, վար առին բեռները եւ ձին ախոռ քաշեցին :

— Տատի, ըսաւ Սերոբ, ասիկա Վահէ Ալաջանն է, իմ սիրելի ընկերս :

— Բարի եկեր է, մեր սրտին մէջ տեղ ունի : Նայէ Սերոբ, չեմ ձգեր որ շուտ երթաս :

— Տատի, այս գիշեր կը մնանք, բայց վաղը պէտք է մեկնինք, այսպէս ըսեր եմ ծնողքիս :

Մօրաքոյրը հաւ տապկեց, տաք լաւաչ հանեց, ճերմակ պանիր եւ ծիրանիի բանդակ :

— Տատի, մատներս ալ հետը կ'ուտեմ, ի՛նչ համով են :

Վահէ եւ Սերոբ պատմեցին իրենց դպրոցի մասին, մէկը միւսին բերնէն խօսք կը խլէր, Հայոց պատմութենէն այնքան գեղեցիկ էջեր պատմեցին՝ որ մօրաքրոջ մանչերը կարծես կրակ առին :

— Ես ալ կը հաւատամ, ըսաւ մեծ տղան որ Վահէին հասակն ունէր, զէնք չունեցող ազգերը ուշ կամ կանուխ կը փճանան :

— Երկու բան պէտք է ազգի մը համար, Սիսակ, պատասխանեց Սերոբ, գիտութիւն եւ զէնք :

Երեկոյեան ընթրիքը շատ ուրախ եւ ազմկալից անցաւ : Սիսակ շատ հետաքրքրուեցաւ Հայոց պատմութիւնով : Դարձեալ զէնքի եւ ազատութեան մասին խօսեցան : Վահէ եռանդով բացատրեց ազատութեան զաղափարը եւ յանկարծ գոչեց .

— Չէնք պէտք է, զէնք :

— Որդի, պատասխանեց տիկինը, զէնքի մասին մի՛ խօսիք, սիրտս թունդ կ'ելլէ, զէնքը սատանայի բան է : Մեր քրտինքէն քիչ մ'այս շուներուն առջեւ կը նետենք եւ հանգիստ կ'ապրինք :

— Չէ, նանի, ամէն մարդ իր ճակտի քրտինքն ինքը պէտք է վայելէ, ոչ թէ ծոյլ, աւազակ, թափառական ցեղեր դան ամէն տարի եւ մեր հացը մեր բերնէն խլեն . մեր հայրերն այսպէս չէին :

Վահէ եւ Սերոբ ոչ մէկ բան յայտնեցին Սիսակին իրենց ծրագրէն, թէպէտ եռանդուն եւ անվախ պատանի մըն էր :

Մեծ սենեակի մը մէջ քովէ քով շարուած՝ բոլոր մանչերը պառկեցան, եւ Խնձորէսքցիները շատ անոյշ քնացան, յոգնած էին երկար ճամբորդութենէն : Առա-

ւօտեան, ոչ այնքան կանուխ, ճամբայ ելան: Մօրաքոյրն արցունքները սրբեց եւ ուժով համբուրեց Սերոբը, ապա համբուրեց Վահէն:

— Աստուած հետերնիդ ըլլայ, խելքով երթաք, քրոջս եւ Տէր հօր շատ, աշխարհքի չափ համբոյրներ:

Երկու պատանիները եղերելով գիւղը՝ բարձրացան դէպի Խնձորէսք, ճամբան թէպէտ վերելք էր, բայց ըստուերոտ էր: Տեսարանները կը փոխուէին եւ Արաքսը երբեմն կ'երեւար, երբեմն կը կորսուէր ծառազարդ ձորերու մէջ, իր շառաչը հեռուէն ծովի աղմուկի պէս կու գար եւ զով ող մը կը տարածէր իր շուրջը:

Կէս օրուան մօտ հասան Խնձորէսք եւ ուղղակի բերդ բարձրացան: Վահէ բացաւ զինարանին դուռը եւ հրացաններուն մօտ զետեղեցին վառօղն ու գնդակները:

— Տեղը պէտք է չոր ըլլայ, Սերոբ, վրան լաւ ծածկենք, այս կողմը տանիքէն կարծես կաթիլներ կ'իջնեն, ասդին դնենք, չոր է:

Այնքան գուրգուրանք ունէին գէնքերուն եւ գնդակներուն վրայ, կարծես թէ թանկագին քարեր ըլլային: Իրենց համար ոչ թէ միայն Խնձորէսքի, այլ ամբողջ Հայաստանի փրկութիւնը այդ երկու ողորմելի հրացաններուն մէջ կը տեսնէին:

Կէսօրէն առաջ գիւղ իջան: Սերոբ պատմեց մօրաքրոջ տունն անցուցած ուրախ ժամերը: Վահէ հօրը պատմեց թէ Որոտան դացին եւ նոյնիսկ Ագուլիս ալ այցելեցին:

— Մանուկ ամին տեսայ, շատ սրտազին բարեւեց քեզ հայրիկ: Ողջ եւ հանգիստ է. գործ շատ ունի. երբ ձմեռ դայ՝ թերեւս մեզի այցելութիւն մ'ընէ:

Բաւական ժամանակ պատանիները սովորական

կեանք անցուցին, շատերը դաշտային աշխատանքներու լծուած էին, գիւղացիները ցրուած էին արտերուն եւ անտառներուն մէջ: Տէր Անդրէաս ժամի գործերով ըզբազած էր, անպայման ժամերգութիւն եւ պատարագ կը մատուցանէր որ հունձքն առատ ըլլայ, կարկուտէն ու շարիքներէն ազատ ըլլան: Պատանիները անոյշ ձայներով կ'երգէին, եւ պառաւներ ու ծերունիներ վերացած կ'աղօթէին:

Եկաւ Սեպտեմբեր ամիսը, միրգերու շրջանը. ահա երեք հոգի երեւցան գիւղի ծայրէն, երկու հրացանակիր զինուորներ եւ մէկ պետական պաշտօնեայ, զինուորներէն մին քիւրտ էր, միւսը՝ թուրքմէն, պաշտօնեան պարսիկ էր: Նախիջեւանի խանին հարկահաւաքներն էին: Ոչ թէ արդար տուրք կը հաւաքէին, այլ ամէն տարի յափշտակութեան համար կու գային:

Գրեթէ շաբաթ մը գիւղին բռնի հիւրերն էին, ամէն օր տապկած հաւ, մածուն, կարագ, պանիր եւ խորոված պէտք էր: Իրենց սիրտերը շար խորհուրդներով լեցուն էին, իրենց աչքերը գեղուհիներ որսալու հետ էին:

Պաշտօնեան հաւաքեց գիւղի տան տէրերը ժամի հրապարակին վրայ, թքաւ դէպի եկեղեցին. կռնակը անոր դրան դարձուց, ձեռքին մէջ արջառի ջիղերով ճրկուն գաւազան մը ունէր, զայն շարժեց օդին մէջ, գաւազանը սուլեց, օձի պէս դարձաւ, հրացանակիրները իր քովը կեցան:

— Դուք խոզեր, անհաւատներ, վեհափառ Շահին ստրուկները, վսեմափայլ Խանին ծառաները, ձեր տունն ու տեղը, ձեր ինչքերը, կիները եւ տղաները մերն են, ինչ որ ձեզի կը ձգենք ապրելու համար, շնորհք է, կովերուն ալ խոտ կու տանք որ կաթ ու միս տան. ձեր

ցանած քաղածին կէսը վեհափառ Շահին է, իսկ Խանին եւ մեղի, ձեզի կը մնայ նուիրել:

Վահէ եւ ընկերները շրջապատած էին հրապարակը պատանիները ցնցուեցան այս անպատկառ խօսքերէն:

— Մենք մեր վեհափառ Շահին ոտքի փոշին ալ չենք, պատասխանեց Աղաջանը, սակայն աղքատ մարդիկ ենք, չունինք, չունինք որ ձեզի տանք, մաս մը տանք, բայց ապրելու հաց ունենանք, պառկելու խոտէ անկողին մը, խմելու ջուր:

— Դուն տանդ մէջ փառաւոր գորդ մ'ունիս, անիկա ինծի նուէր, ըսաւ պաշտօնեան:

— Դուն, Մուկուչ, աղջկանդ ականջներուն զոյգ մը դեղեցիկ օղ տեսայ, իմ աղջկանս լաւ վայել է, ըսաւ քիւրտը:

— Իսկ ինծի, բացի ձմրան կարագ պանիրէն, Ասոյի տան պատէն կախուած կապերտը լաւ նուէր մ'է, աւելցուց թիւրքմէն զինուորը:

— Կը տեսնե՞ս Սերոր, թէ որքան լիրբ են, ըսաւ Վահէ շրթները խածնելով:

— Իսկ ձեր խոզ եւ անհաւատ տէրտէրը իր ձին պիտի տայ:

— Մեր ձի՞ն տանք, ըսաւ Սերոր կրակ կտրած, սատկած էչ մ'ալ չենք տար:

— Վաղը առաւօտ այս մեր բարեգութ խնդրանքները այս հրապարակին վրայ կը բերէք ու կը դիզէք. ամէն տուն զոյգ մը եզ ու սայլ կը բերէ Նախիջեւան կրելու համար:

— Ոտքերդ պաղնեմ, պատասխանեց Աղաջան, մենք չունինք, աղքատ ենք զթացէք. ցանքերը քիչ եղան, սրտերնիս նեղ է, տուններնիս պարապ են. չենք կրնար տալ:

— Չենք կրնար, կրկնեցին Ասոյ եւ Մուկուչ:

— Եթէ ձեր յօժար կամքով չտաք, մենք գիտենք առնել, ըսաւ պաշտօնեան եւ քաշեց խարազանը Աղաջանի կոնակին, անոր ձախ թեւը խախտեցաւ եւ թաց լաթի պէս կախուեցաւ:

— Ա՛հ, գոչեց խեղճ ծերունին:

— Դո՛ւն ալ, դո՛ւն ալ չես կրնար տալ դոռաց պաշտօնեան Մուկուչի եւ Ասոյի, մէկուն աչքը կուրցաւ, միւսին գլուխը պատուեցաւ: Կիները որ հեռուէն կը դիտէին, վայնասուն մը փրցուցին, շատերը փախան նապաստակներու պէս:

— Սերոբ, ատենն է, ըսաւ Վահէ:

Տասը պատանիները մէկ խումբ կազմած էին, ամբոխին ետեւը:

— Դուք հինգ հոգի, հրամայեց Վահէ, այս լիբբերուն կոնակէն շրջապատելով կը նետուիք մէկ գինուորին վրայ, հինգ հոգի՝ միւսին, ես ու Սերոբ այդ անշնորհքին հաշիւը կը տեսնենք:

Լուռ եւ մեղմաքայլ շարժում մը սկսաւ, անոնք շրջապատեցին, երեք պաշտօնեաները: Ձինուորներն իրենց հրացաններու փողերը դէպի ամբոխը դարձուցած, կարծես պատրաստ էին կրակելու: Երեք վիրաւորները գետին ինկած էին, ոչ ոք կը համարձակէր անոնց մօտենալ: Վահէ աչք ըրաւ ընկերներուն երբ լաւ մը մօտեցած էին: Երեք խումբն ալ մէկ ակնթարթով նետուեցան անոնց վրայ, Վահէ պաշտօնեային ձեռքէն քաշեց առաւ խարազանը: Հատ մը գլխուն իջեցուց եւ նա մարած գետին ինկաւ: Սերոբ աքացիներով ծեծեց փորը, ոտքերը եւ նստուկը: Իսկ միւս պատանիները, նախ հրացանները դրակեցին եւ կատաղի կուիւ մը սկսաւ տրդոց ու գինուորներուն մէջ, երբ մէկն անգին կը նետ-

ուէր, տեղն ուրիշ մը կը յարձակէր, անոնք փեթակի մեղուներու կը նմանէին: Հուժկու լեռնցիներ էին, ջըղուտ եւ յամառ: Արդար վրէժ մը գիրենք կ'այրէր: Վահէն կատաղած արջի պէս կ'ուզէր նոյնիսկ ակռաներով խածատել այդ չարագործ պաշտօնեան որ իր ծերունի հօրը թեւը ջախջախած էր:

— Չուան բերէք, գոչեց դէպի ամբօխը որ սարսափահար կը հեռանար:

— Լաւ ըրին, գոչեց երիտասարդ մը, մենք արժանի չենք մարդ կոչուելու, լաւ ըրին, եւ վազեց կաշիէ երեք հատ փոկեր բերաւ, պնդեցին պաշտօնեայ ու զինուոր, հրացանները դրաւեցին:

— Գթացէք, աղաչեց պաշտօնեան, ոչ մէկ տուրք կ'ուզենք, խնայեցէք մեր կեանքին:

— Քաշեցէք այս շուներուն ոտքերէն եւ մարագի մը մէջ փակեցէք:

Քանի մը տղայ քաշքշելով տարին ու մարագ մը նետեցին:

— Վահէ, չորս հրացան եղան, լեցուն են, փամփուշտ ալ ունէին, ըսաւ Սերոբ:

— Իսկոյն բերդը տար, հրամայեց Վահէ:

Գիւղին մէջ խռովք եւ աղմուկ բռնեց, կիները կ'անիծէին այդ պատանիները որ փորձանք բացին իրենց գլխուն:

— Թող տային ուզածնին, եւ չքուէին այդ անիծածները:

— Նանի, տալ, միշտ տալ, ծայր շունի, վերջ շունի եւ այդ դայլերը չեն կշտանար, ըսաւ Ասոյի թողը՝ Սիմոն, որ Վահէի ընկերներէն մին էր:

— Չսպաննէք, ըսաւ իննըսունամեայ ծերունին,

Շահը աստղերու չափ բանականեր ունի, կու գայ մեր մուխը կը մարէ :

— Աբոյ, մենք ոճրագործ չենք, ուզեցինք լաւ դաս մը տալ, պատասխանեց Վահէ : Հիմա խորհուրդի կը նստինք եւ անոնց վճիռը կու տանք :

Մարագի դրան վրայ երկու պատանիներ, բիրերով պինուած, պահակ կեցան : Վահէ Սերոբին եւ ընկերներուն հետ խորհուրդի նստեցաւ եւ վճռեցին զանոնք գիւղէն դուրս վռնտել :

— Շունը անգամ մը որ ծեծ ուտէ մէկէ մը, կա'մ քովէն չ'անցնիր, կա'մ պոչը ոտքերուն մէջ փախուստ կու տայ, ըսաւ Վահէ :

Երկրորդ օրը դուրս հանեցին երեք հարկահաւաքները : Պաշտօնեան չէր կրնար ոտքի մնալ, միւսները քիչ ծեծ կերած էին, բայց պնդացած փոկերը կապոյտ կապոյտ ըրած էին իրենց բազուկները :

— Այս պաշտօնեան իշու մը վրան կը նստի, միւսը պոչէն կը բռնէ եւ կ'երթան իրենց վեհափառ Շահին, վճռեց Վահէ :

Արտերու մէջ ազատ արձակուած կաղ էշ մը կար, ծեր եւ յոգնած էր, աշխատանքէ դերձ : Պաշտօնեան վրան դրին, քիւրտը պոչէն բռնեց, թիւրքմէնը՝ չուանէն : Տղաք զինուորական շարքով շրջապատեցին զիրենք, զինուած էին բիրերով, ոմանք նոյնիսկ միս ջարդելու սակրներ առած էին :

Եւ էշը ճամբայ ելաւ : Տղաք ընկերացան գրեթէ մինչեւ Արաքսի ափը եւ թող տուին որ հեռանան իրենց սահմաններէն :

Ոչ միայն Խնձորէսքի մէջ, այլ շրջակայ հայ գիւղերը տարածուեցաւ մանուկներու յեղափոխութեան լուրը :

— Խենթութիւն է :

— Փորձանք է :

— Քաջեր են :

— Ապրին , լաւ դաս տուին :

— Կրակը վերջէն պիտի տեսնենք :

— Տէրտէրին դասերուն արդիւնքն այս է , մեր խաղաղութիւնը խոռվել :

— Յիմար մ'է այդ մարդը : Փիղին դէմ մուկն ի՞նչ կրնայ ընել :

— Հայաստանի հերոսներ կը քարոզէ եւ տղաք մըտքերնին դրած են Մուշեղ , Վարդան , Վահան ըլլալ :

— Այն ձեռքը որ չես կրնար կտրել , ճակտիդ դիր եւ համբուրէ :

Այս թեր ու դէմ ձայները տարածուած էին Չանդեղուրի գիւղերուն մէջ :

Պատանիները ուրախ էին , առաջին յաջողութիւնը ձեռք բերին : Բայց Խնձորէսքի մէջ այդ գիշեր մարդ չքնացաւ . կարծես թէ հրացաններու պայթիւն կը լսէր , խոժոռ զինուորներ պաշարած էին գիւղը :

Յաջորդ օրը Վահէ ընկերներով բերդ բարձրացաւ :

Չորս հրացան եւ հարիւր յիսուն փամփուշտ համբեցին :

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր յեղափոխութեան դրօշակը , ըսաւ Սերոբ :

— Կապոյտ երկինքը , մէջը երեք հատ ոսկի աստղեր :

— Ի՞նչ պիտի նշանակեն , հարցուցին Վահէի ընկերները :

— Երկինքը մեր ազատ հայրենիքն է , երեք աստղերը՝ Մուշեղ , Վարդան եւ Վահան քաջերը կը նշանակեն :

— Լաւ է, լաւ է, ծափերով ընդունեցան բոլոր մանուկները :

Քանի մ'օր վերջ Խնձորէսք գիւղն եկած էր ազուլեցի փերեզակ մը. գոյնզգոյն կերպասներ ունէր. Վահէ գնեց բաւական երկար ու լայն կապոյտ կերպաս, դնեց ոսկի թել եւ յանձնեց քանի մը աղջիկներու որ կարենն եւ գործենն աստղերը :

Գիւղին մէջ արդէն երգ շինած էին մանուկներուն վրայ, մանաւանդ աղջիկները հերոսներ կը տեսնէին, աներեւոյթ հողիներ, հրեղէն սուրբերով՝ որոնք այնտեղ էին, բերդին վրայ, իրենց պատիւը պաշտպանելու համար :

Խնձորէսք մուտ է կապած,
Կայծակ կ'իջնէ իր կատարին.
Մեր հերոսներն այնտեղ ժողովուած,
Կը սպասեն վատ թշնամիին :

Մարիկ տրզադ սարը գրկէ,
Խնձորէսքն է կրքակի գայն.
Աստուած անոնց բախտը գիտէ,
Մեռնիմ իրենց սուրբ արեւուն :

Շատ աղջիկներ կ'երգէին ու կը փափաքէին անոնց հետ բերդ բարձրանալ, անոնց կողքին կռուիլ եթէ հարկ ըլլար :

Շատեր աղաչեցին Վահէին.

— Մեզ ալ լեռը տար :

— Քար կը հաւաքենք :

— Կերակուր կ'եփենք :

— Մենք ալ կը կռուինք եթէ այդ վատերը գան :

Այս աղաչանքները շատ էին : Վահէ մտածեց որ օգ-

տակար պիտի ըլլան, մանաւանդ հրացան լեցնելու համար, եթէ Նախիջեւանի խանը ջոկատ մը զինուոր դրկէ Խնձորէսքի վրայ:

Հինգ հատ ամէնէն սրտոտ աղջիկներէն ընտրեց. մին իր քոյրն էր՝ Մանանը, ուրիշ մը՝ Մուկուչին աղջիկն էր եւ Ասոյի թոռնուհին: Կանչեց այդ հինգ աղջընակներն ու ըսաւ.

— Վաղը Խնձորէսք բերդը բարձրացէք, ձեզի հրահանգներ պիտի տամ:

Աղջիկները ծալեցին դրօշակը եւ եղնիկի արագութեամբ բերդը բարձրացան:

Վահան բացաւ դրօշակը, գեղեցիկ էր, աստղերը աւելի կը փայլէին քան երկինքի մէջ:

— Բարձրացէք մեր երկինքին վրայ Մուշեղ, Վարդան ու Վահան:

Պատանիները ծափահարեցին. զիւղէն տեսնուեցաւ այդ կապոյտ դրօշակը մէջն աստղերով:

— Եղաւ կատարեալ Հայաստան, ըսաւ պառաւ մը, Աստուած զիտէ ինչ փորձանքներ պիտի դան: Ինչո՞ւ մեր մարդիկը չեն զսպեր այդ խենթերը:

Ո՞վ կրնար զսպել անոնց եռանդն ու քաջութիւնը. ինչո՞ւ ամէն տարի խարազանի տակ մաշիլ, աղաչել, սողալ օտարի ոտքերուն տակ: Աղաջանի կոտորած թեւը, Մուկուչի կուրցած աչքը. Ասոյի պատուած գլուխը կը բողբոջէին այդ բռնութեան դէմ եւ շատեր իրաւունք կու տային պատանիներուն: Աղաջանը նոյնիսկ համբուրեց իր տղուն ճակատը:

— Միբոս դուն հովացուցիր, իմ խենթ ու քաջ Վահէս, ըսաւ զայն գրկելով:

Պատանիներն երկար նայեցան աստղազարդ դրօշակին: Կապոյտ լաթը բացուած էր դէպի դիւղ, դէպի

Մուղանի դաշտերը, եւ կարծես Չանգեզուրի հովերը
հրեշտակի թեւով գրկած էին զայն օրօրելու մեղմօրէն :

— Ի՞նչ սիրուն է :

— Ի՞նչ գեղեցիկ է :

— Ի՞նչ հպարտ է :

— Մեռնիմ իր սուրբ խորհուրդին :

— Իր աստղերուն գոյնին :

— Բարձրացիր ու բարձրացուր, կը կրկնէին մա-
նուկները :

Դրօշակը շարունակեց հովերուն հետ խաղալ : Վա-
հէ եւ Սերոբ հաւաքեցին պատանիները եւ գինարան ի-
ջան, դուռը բացին եւ երկիւղած ներս նայեցան : Անկիւն
մը տարածուած էին չորս հրացանները, անոնց մօտ էին
գնդակներն ու վառօդը : Բայց չէին գիտեր թէ ի՞նչպէս
կը լեցնեն, ի՞նչպէս կը գործածեն : Վահէ հրացան մը
ձեռքն առաւ, ասդին դարձուց, անդին դարձուց եւ Հա-
յու խելքը բացուեցաւ :

— Պէտք է կարծեմ նախ վառօդը փողին մէջ լեցնել,
յետոյ այս երկաթէ ձողիկով լաւ մը ներս թխել :

— Այո՛, այդպէս է, ես գիտեմ, ըսաւ պատանի մը .
տեսած եմ թէ զինուորներն ինչպէս հրացան կը լեցնէին .
պէտք է ետեւէն լաւ մը ներս խոթել որ ետ չնետէ :

Վահէ զգուշութեամբ քանի մը անգամ լեցուց եւ
պարպեց :

— Կատարեալ է, դարձաւ իր ընկերներուն . այս
երեկոյեան հատ մը կը պայթեցնենք . նշան՝ թէ պա-
տրաստ ենք կռուելու, եթէ հարկ ըլլայ :

Երեկոյեան շատ ուշ ատեն, երբ արեգակը հորիզո-
նին վրայ էր, Վահէ լեցուց հրացան մը եւ ելաւ ամէ-
նէն բարձր աշտարակին վրայ . հրացանը երկարեց անոր
սուր ատամներուն նեղ ճեղքէն դուրս :

— Հեռու կեցէք, պատուիրեց պատանիներուն, որոնք զինքը շրջապատած էին: Հեռու կեցէք, կրկնեց, կրնայ ետ դարնել:

Տղաք քիչ մը հեռացան պարիսպին վրայ մնալով: Վահէ կրակը տուաւ եւ պատրոյգը Փշալով բոց առաւ, քալեց դէպի հրացանի փողը, ներս մտաւ եւ ահա որոտալից պայթում մը ճեղքեց խաղաղ լուռթիւնը. ձայնը մինչեւ գիւղ գնաց եւ շատեր կարծեցին թէ խանին զինուորները հասան, դուռ պատուհան գոցեցին եւ տան խորերը քաշուեցան: Տղաք միաձայն գոչեցին.

— Ուռա՛, ուռա՛, ուռա՛:

Մուկուչ խկոյն Աղաջանին վազեց.

— Աղաջան, ի՞նչ կ'ըլլանք, եկա՞ն արդեօք:

— Եկա՞ն, եկա՞ն, կը լսուէր գիւղին մէջ:

Սարսափ մը տիրած էր: Խեղճ ժողովուրդ, միայն օտարին առջեւ վիզ ծռելու վարժած էր, աղաչելու եւ լալու. հրացանը մահուան հրեշտակի փող կը կարծէր: Ի՞նչ ընէր, ո՞վ զինքը կռուելու եւ ազատ ապրելու առաջնորդած էր: Չկային հին իշխանները, հերոսները եւ հիմա քանի մը պատանիներ, իրենց անգոր բազուկներով, իրենց մանուկ քաջութեամբ, կ'ուզէին մարդկային տարրական իրաւունքները պաշտպանել: Հրացան մը պայթեցուցած էին եւ գիւղ մը սարսափած էր: Խեղճ մարդիկ, ի՞նչ ժամանակներ կ'ապրէին:

Ուշ երեկոյեան լուռթիւնը ծանրօրէն իջաւ լեռներուն, գիւղին եւ ձորերուն վրայ: Պատանիները թեւ թեւի վար իջան, այնքան ուրախ էին, որ կարծես Խնձորէսք փրկուած եւ ազատ էր գիշատիչ Խանին զինուորներէն:

Երդելով գիւղ մտան: Վահէ պատուիրեց ոչ մէկուն ըսել թէ իրենք պայթեցուցին հրացանը:

— Թող սարսափի տակ մնան :

— Թող ապրիլ սորվին , ըսաւ Սերոբ :

— Աղջիկներ , պոռաց Վահէ , ձեր բերանը ոսպ չի թրջիր , մարդու բան չըսէք , մազերնիդ կը խուզեմ :

— Եթէ հարցնեն , ի՞նչ պատասխանենք , ըսաւ Մանանը :

— Ըսէք թէ երկու պարսիկներ էին որ վայրի ոչխար որսալու եկած էին . մենք գիրենք տեսանք որ լեռնէն վար կ'իջնէին :

— Պիտի հաւատա՞ն մեր սուտին , հարցուց աղջընակ մը :

— Վախցող մարդն ամէն բանի կը հաւատայ , պատասխանեց Սերոբ :

Երբ պատանիները գիւղ մտան , նեղ ու փոշոտ փողոցներուն մէջ գրեթէ մարդ չտեսան : Իւրաքանչիւրն իր տունը գնաց , եւ շատեր ստիպուեցան դռներն ուժով բախել որ բանան :

— Սիրտս տեղը չէր , աղջիկս , ո՞ւր էիր , ըսաւ մայր մը :

— Զլսեցի՞ր հրացանի ձայնը , խանին մարդիկ եկած են . անխելք տղայ , պոռաց ուրիշ մայր մը :

— Վահէ , ըսաւ Աղաջանն իր տղուն . գիւղը ահ ու դողի մէջ է եւ կ'ըսեն դուն ես այս ամէն բանի պատճառը : Գիտեմ թէ քաջ եւ անվախ ես , բայց խոհեմ եղիր : Տես թշնամին մօտեցեր է , արդէն մեր սահմաններուն վրայ է , չլսեցի՞ր առաջին հրացանի պայթումը :

— Հայրիկ , ոչխարներու գիւղ է . այդ պայթիւնը երկու պարսիկներ ըրին , վայրի ոչխար կ'որսային , մենք տեսանք . արդէն հեռացան գացին :

Եթէ վախցած մարդուն երեւակայութիւնն ամէն կողմ թշնամի կը տեսնէ , սարսափած բազմութիւն մը

աւելի դէշ խուճապի կը մատնուի: Այդ գիշեր գրեթէ մարդ չքնացաւ իր տան մէջ, ականջնին դրան, կարծես վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէին որ բռնի եւ բիրտ ոյժ մը տան խարխուլ դուռը կ'օտրէր եւ խոժոռ դէմքով ներս մտնէր եւ ըսէր.

— Կեանքդ տուր, խող անհաւատ:

Բայց պատանիներն ու աղջիկները շատ հանգիստ քնացան: Այնքան գոհ, խոր քուն մը քաշած չէին: Առաւօտեան կասկածոտ քայլեր կը շրջէին փողոցներուն մէջ. գիւղին ծերունիներն էին. ոմանք տանիքներու վրայ բարձրացած՝ դէպի Նախիջեւանի ճանապարհը կը դիտէին. ուրիշներ ականջ դրած կ'երեւակայէին ձայներ լսել ծառերու ետեւ: Ձէին համարձակեր գիւղէն քիչ մը վար իջնել, խուզարկել իրենց փոքրիկ հորիզոնը: Բայց բերդի հերոսները անվախ սկսան ամէն կողմ երթալ, կանչել, գիւղն աղմուկով լեցնել, կարծես խօսքը մէկ ըրած էին գիւղին վրայէն հեռացնել սարսափի ուրուականը:

— Լուռ կեցէք, մի՛ ճուաք, կը լսեն, կը սաստէին պատանիներուն:

— Ո՞վ կը լսէ:

— Զինուորները, Խանին մարդիկը:

— Խանին մարդի՞կը. անոնք հոս գալու համար պէտք է մեծ բանակ մը կազմեն, պատասխանեց փոքրիկ պատանի մը:

— Ասոր նայէ, խլինքը ջթին վրայ է, եւ մեծ մեծ կը խօսի:

— Տէր Անդրէասին կերած ապուրն է եւ Աղաջանին ցնդած խելքը, ըսաւ ուրիշ մը:

— Պէտք է այդ անխելք տղաքը լեռները զշենք, թող

երթան վայրի այծերուն հետ ապրին, եւ հոն հերոսութիւն ծախեն. մէջ մտաւ բաւական տարեց մէկը:

Կամաց կամաց տուներէն դուրս եկան, քիչ մը վըստահութիւն առին՝ թէ Խանին մարդիկը չեն եկած: Գրեթէ դիւզական ժողով մ'ըրին. ամէն ոք բան մ'ըսաւ, ոմանք հայհոյեցին, ուրիշներ պոռացին եւ բողոքեցին, գրեթէ փայտերով իրարու գլուխ պիտի ջարդէին, եթէ Աղաջանը Մուկուչն ու Ասոն մէջ չմտնէին:

— Մինչեւ հիմա փորձեցինք տալով եւ տալով այդ գայլերը կշտացնել, ըսաւ Աղաջանը. ամէն տարի կու գան եւ կը յափշտակեն մեր ինչքերը, կը դպչին մեր կիներու եւ աղջիկներու պատիւներուն: Ահա իմ կոտորած թեւս, ահա Մուկուչին կուրցած աչքը, Ասոյին կապուտցած կոնակը: Ըսէք դեռ դիմանա՞նք, դեռ համբերե՞նք: Վաղը քու գլուխդ ալ կը կոտրեն, դարձաւ տարեց մարդուն, կինդ ու աղջիկդ ալ կը յափշտակեն եւ դո՛ւն, դո՛ւն այդ շուններուն առջեւն ինկած ծնրադիր, պիտի լաս, աղաչես, անոնք քեզ աղտոտ խոզ պիտի կոչեն եւ դուն անոնց ոտքերը պիտի համբուրես, ըսէ՛, ասիկա կեա՞նք է, մարդկութի՞ւն է:

— Ի՞նչ կ'ուզես ընենք, հերոս Աղաջան, պատասխանեց տարեցը հեզնական շեշտով, անխոհեմ տղո՞ւզ հետեւինք, քարերով հրացանի դէ՞մ ելլենք: Եթէ մըրջիւնները փիղի ականջին մէջ բոյն ալ դնեն, փիղը կը զգա՞յ: Ամենազօր Շահը մեզի պէս գիւղացիներէ՞ն պիտի վախնայ:

— Տէր Անդրէասը կանչենք, տեսնենք ի՞նչ խորհուրդ կու տայ, ըսաւ Մուկուչ:

Տէր հայրն արդէն հասած էր, այս տարօրինակ ժողովքը եւ պոռչտուքները զինքը կանչած էին:

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ կը կռուիք ու կը պոռաք, հարցուց շատ հանդարտօրէն :

— Ահաւասիկ քու պատմութեանդ պտուղները . ըսաւ դիւղացի մը : Խնձորէսքը կրակի մէջ նետեցիր, Հայոց պատմութիւն, Մուշեղ, Վարդան ու Վահան քարոզեցիր եւ քանի մը յիմար տղաք Շահին պաշտօնեան ծեծեցին եւ Հայաստան ազատեցին : Տեսա՞ր թէ ինչ օրերու հասանք : Վաղը միւս օր բանակներ կը հասնին եւ Խնձորէսք ոչ եւս է :

— Հանդարտէ, բարեկամ, պատասխանեց տէր Անդրէաս, նապաստակի պէս տերեւի մը անկումէն մի՛ սարսափիր : Պատմութիւնը սայլի անիւի պէս կը դառնայ, ազգեր կան որ կ'իյնան, ազգեր կան որ կը բարձրանան, կայծ մը կրնայ անտառներ հրդեհել, թերեւս այդ պատանիներուն նետած կայծը Խանին գինուորներն այրէ : Կը վախնա՞ս, կը սարսափի՞ս, տունդ քաշուէ . ե՛ս անոնց առջեւ կ'ելլեմ, ե՛ս կը զոհուիմ, բայց թող ձեր գլխէն մազ մ'իսկ չիյնայ :

— Շատ լաւ, ըսին շատերը, դուն անոնց առջեւ ելիր եւ աղաչէ, ըսէ թէ այս խեղճ գիւղացիները յանցանք չունին, ես եմ յանցաւորը, այս քանի մը լակոտներն են յանցաւորները, զիս կախեցէք, այս պատանիները պատժեցէք :

Աղաջանը մրմոսց .

— Եւ մենք կենանք ու դիտենք :

— Այո՛, կենանք, նայինք, պատասխանեց ճաղատ գիւղացի մը : Ով որ մեղուին փեթակը կը խառնէ, ինքը կը խայթուի :

Ժողովքն աւելի խառնաշփոթ աղմուկ էր, քան թէ տրամաբանական խօսակցութիւն : Ամէն ոք մրմոալով քաշուեցաւ իր տունը եւ սպասեցին դալիք օրերուն :

Երկար սպասեցին եւ զինուոր չտեսնուեցաւ իրենց սահմաններուն վրայ :

Պետական պաշտօնեան Նախիջեւանի մէջ չգտաւ Պանը . նա Ջուղա զնացեր էր եւ հիւր էր Խոջայ Շեհ-րիմանին : Պաշտօնեան եւ երկու զինուորները ստիպուեցան Ջուղա իջնել : Գլուխնին կապած սպիտակ եւ աղտոտ լաթով . թեւերնին փաթթած կարմիր լաթով , քիչ մը կաղ ձեւացնելով ներկայացան Պանին :

— Ո՞վ էք , ի՞նչ կ'ուզէք . հարցուց Պանը իշխանական շեշտով :

— Ձեր ծառաներն ենք մեծապատիւ Պան : Խնձորէսք գիւղն հարկ հաւաքելու գացինք եւ մեզի փայտերով , բահերով ծեծ քաշեցին ու վռնտեցին : Բոլոր գիւղը մեր վրան յարձակեցաւ . իրենց խոզ քահանան ալ միասին . ո՛չ Շահ կը ճանչնանք , ոչ ալ Պան , ըսին :

— Մեծապատիւ Պան , ըսաւ քիւրտը , շիտակն ըսեմ , ոչ թէ գիւղացիներն էին այլ քանի մը պատանիներ . եթէ տղաք այսպէս են , մեծերն ի՞նչ պիտի ըլլան :

— Դուն ի՞նչ ազգ ես , հարցուց Պանը միւս զինուորին :

— Թիւրքմէն եմ , տէր իմ :

— Անիծեալ ցեղ , ի՞նչ պատահեցաւ :

— Տասնի չափ պատանիներ մեր վրան յարձակեցան , հրացաննիս առին եւ ծեծելով , ծեծելով մարագ մը բանտեցին :

— Խնձորէսք գիւղը միշտ հնազանդ եւ առատաձեռն եղած է , մէջ մտաւ Շեհրիմանը , անշուշտ ասոր տակ բան մը կայ :

— Հոգ մի՛ ըներ , բարեկամ , դարձաւ Պանը Շեհրիմանին , հիմա ճշմարտութիւնը երեւան կու գայ : Ին-

չո՞ւ վրանիդ յարձակեցան, հարցուց Սանը թիւրքմէնին :

— Ձեր պաշտօնեայի խարազանին հարցուցէք, տէր իմ :

— Սարազանի՞ն :

— Այո՛, խարազան քաշեց եւ քանի մը ծերունիներու թեւն ու գլուխը ջարդեց :

Պաշտօնեան շատ խիստ նայեցաւ թիւրքմէնին, գրեթէ աչքերով գինքը պիտի ուտէր :

— Անշուշտ ձեզի համար առատ պախշիշ ուղեցիք, ոսկի, գորգ, կին, իսկ Շահին եւ Սանին համար քանի մը կոտ ցորեն, այդպէ՞ս է :

Պաշտօնեան լռեց :

— Գնա՛ Նախիջեւան, ես մէկ երկու օրէն հոն եմ. արդար պատիժդ պիտի կրես :

Պաշտօնեան մինչեւ դետին խոնարհութիւն ըրաւ, նոյնպէս քիւրտն ու թիւրքմէնը եւ դուրս ելան :

— Ախմախ, աւանակ, ես քու գլուխդ կը ջարդեմ. դոչեց պաշտօնեան թիւրքմէնին, հազիւ Շեհրիմանի տունէն դուրս ելան :

Պաշտօնեան եւ թիւրքմէնը կռիւի բռնուեցան, գիրար ծեծեցին, գլուխ պատռեցին, իսկ քիւրտը կուշտ կուշտ ինդաց :

Սանը Շեհրիմանին հաճոյք պատճառելու համար, այդ զաւեշտական դատը տեսած էր, իր սիրտը սեւ էր, խող անհաւատներ իր պաշտօնեան ծեծեր էին, պէտք էր լաւ դաս մը տալ ինձորէսքին :

Կանչեց հարիւրապետ մը եւ հրամայեց .

— Կ'առնես քսանհինգ զինուոր եւ իսկոյն ինձորէսք գիւզը կը մեկնիս, եթէ դիմադրեն՝ քարուքանդ կ'ընես, ինչքերը կը դրաւես : Իմ պաշտօնեաս անարդող եւ

Ծեծողները կա՛մ ողջ կա՛մ մեռած հոս կը բերես : Խելքով դորժէ , անմեղներուն չդպչիս :

Յաջորդ օրը փոքրիկ վաշտը ճամբայ ինկաւ դէպի Խնձորէսք : Իրեն հետն առաւ հարկահաւաք պաշտօնեան , քիւրտն ու թիւրքմէնը :

— Անունդ ի՞նչ է , աղա , հարցուց հարիւրապետը պաշտօնեային :

— Ալի է , տէր իմ :

— Գլուխդ այդ խոզե՞րը ջարդեցին :

— Ո՛չ , տէր իմ . կէսը այդ անիծեալ թիւրքմէնը ջարդեց :

— Ինքն ալ իմ ականջս խածաւ , նայեցէք կէսը չկայ :

— Լաւ եղեր է , ձեզի պէս պաշտօնեաները մեծափառ Շահին ոջիւներն են :

Երկու օր պէտք էր Խնձորէսք հասնելու համար : Պէտք էին անառներ անցնիլ , լեռներ բարձրանալ : Հագիւ կէս օրուան ճամբայ մնացեր էր , դիւղացի մը տեսաւ դիրենք եւ համառօտ արահետներէ բարձրացաւ Խնձորէսք լուր տալու համար :

— Եկա՛ն , եկա՛ն . սուրերով եկան , հրացաններով եկան , ես հարիւր ըսեմ , դուք հազար ըսէք , գոչեց փողոցէ փողոց : Կիները վայնասուն փրցուցին , դռները փակուեցան . ոմանք ընտանիքով սարերը բարձրացան :

Վահէ իսկոյն կանչեց իր ընկերները եւ աղջիկները :

— Իսկոյն բերդը բարձրանանք :

Տէր Անդրէաս , անխռով կեցաւ ժամի դրան առջեւ , կարծես սիրելի հիւրերու կը սպասէր : Մինակ էր :

— Հեռանանք , մարդ Աստուծոյ , կ'աղաչէր իրից-կիներ : Այդ անհաւատներն ամէնէն աւելի քու դէմդ ոխունին : Ախ , Սերոբս ո՞ւր է . քոռնամ իրեն :

— Դուն , եթէ կ'ուզես , լեռ բարձրացիր : Ես հոս կը

մնամ, հովիւն իր ոչխարներուն համար պէտք է զոհուի:

— Սերորս, Սերորս, գոչեց իրիցկիներ:

— Սերորը վայրի այծերէն աւելի արագ է, նա պէտք չունի որ մեր գիրկն առնենք եւ լեռ տանինք. սարերն իր թաքստոցն են, բերդն իր ապաւէնն է. դուն հեռացիր եւ լեռ ելիր:

Աճապարանքն այնքան շատ էր, որ չէին գիտեր թէ ինչ տանին հետերնին. ոմանք աւել մ'առած էին, ուրիշներ խոզերը առաջ կը քշէին, ուրիշներ հաւեր կամ հորթեր լեռ կը քշէին:

Տէր Անդրէաս լուռ եւ անխոռով կանգնած էր, ձեռքերը կուրծքին խաչաձեւ, կարծես թէ գօտեմարտի կը պատրաստուէր:

Կէսօրուան մօտ յանկարծ լսուեցաւ գիւղի մէջ.

— Գունդ կայ:

Քսանհինգ ձիաւորներ վար իջան եւ շարուեցան հարիւրապետին առջեւ:

— Ա՞յս է Խնձորէսքը, հարցուց Ալի պաշտօնեային:

— Այո՛, տէր իմ, այս է:

— Ո՞ւր են. մարդ չկայ:

— Ես կամ, պատասխանեց տէր Անդրէաս, հարիւրապետին առջեւ կանգնելով:

— Ո՞վ ես դուն:

— Ես Ալլահին պաշտօնեան եմ:

— Ասիկա անհաւատներուն քահանան է, ըսաւ Ալի:

— Ո՞ւր են այս գիւղին բնակիչները:

— Ամէն ոք իր տեղն է, պատասխանեց քահանան:

— Կոտրեցէք դռները եւ դուրս քաշեցէք զիրենք:

Ձինուորները քանի մը դուռ բռնի բացին եւ պառաւ մը կամ ծերունի մը գտան եւ դուրս քաշեցին:

— Ասո՞նք էին ձեզ ծեծողները :

— Ոչ, տէր իմ, պատասխանեց պաշտօնեան :

— Եթէ Ալլահին պաշտօնեան ես, որ ես չեմ հաւատար, ըսէ՛, որո՞նք այս մարդոց գլուխները ջարդեցին : Սուտ պիտի չխօսիս . Ալլահը սուտը չի սիրեր :

— Իրենց հարցուցէք, ինծմէ լաւ գիտեն : Մանաւանդ իրենց կոտրած գլուխներուն հարցուցէք :

— Այս անհաւատ քահանան անպատճառ դրդեց այդ լակոտները մեր վրան յարձակելու համար, ըսաւ Ալի :

— Յոյց տուր մեզի այդ սրիկաները, ապա թէ ոչ քեզ շղթայելով Խանին կը տանիմ եւ հոն, լաւ նայէ աչքերուս, եւ հոն կա՛մ մեր ճշմարիտ հաւատքին կը դառնաս եւ կամ... դուն գիտես... :

— Քաջ գինուորական մը պէտք չունի ուրիշներու ցուցմունքին, ի՛նքը կը փնտռէ եւ կը գտնէ : Որսորդ չունը տիրոջ չի հարցնէր թէ ո՞ւր է որսը . ինքը կը փնտռէ եւ կը գտնէ :

Հարիւրապետը քիչ մը կեցաւ, մտածեց եւ ըսաւ .

— Շատ լաւ, թող այդ պատիւն իմս ըլլայ : Բարձրացէք դէպի այն բերդը, ըսաւ իր գինուորներուն, անշուշտ հոն պիտի գտնենք մեր փնտռածները : Ոչխարներն երբ գայլը տեսնեն, բոլորը մէկ կը հաւաքուին :

Զինուորները հեծան իրենց ձիերը, սակայն բերդի ճամբան նեղ եւ ցից վեր կը բարձրանար : Հարկ եղաւ ոտքով եւ դրեթէ ժայռերը մագլցելով բերդին հասնիլ : Գոները փակ էին : Խոր լուծիւն կը տիրէր : Վահէ պատուիրած էր բացարձակ լուծիւն պահել : Տղաք բերդի նեղ պատուհաններէն համբեցին փոքրիկ վաշտը, քսանհինգ հոգի էին :

— Վահէ, քսանհինգ հոգի են, բոլորն ալ հրացաններ ունին, ըսաւ պատանի մը քիչ մը դողալով :

— Ինչո՞ւ կը դողաս, կը վախնա՞ս, հարցուց Վահէ :

— Չեմ վախնար, բայց, բայց չորս հրացան քսանհինգ հրացանի դէմ Ի՞նչ կրնան ընել :

— Իսկ մենք չորս հրացանի հետ ունինք այս անառիկ բերդը եւ մեր հաւատքը . չե՞ն բաւեր :

— Հարիւրապետ, յանկարծ վարէն գոչեց զինուոր մը, բերդի վրայ գլուխներ տեսայ :

— Ա՛յ, անհաւատներ, նապաստակներ, մուկերու պէս ծակերը մտեր են : Հրացան մը պարպէ դէպի բերդը :

Հրացանը պայթեցաւ եւ գնդակը մտաւ պարիսպին ճեղքերէն ներս :

— Պատասխանե՞նք, հարցուց Սերոր Վահէին :

— Առ այժմ ոչ :

— Բացէք դռները, գոռաց հարիւրապետը վարէն :

Ոչ ոք պատասխանեց : Քանի մը հրացաններ եւս քաշեցին զինուորները եւ գնդակները կա՛մ ետ կը դարնէին, կամ պարիսպին ճեղքերուն մէջ կը մխրճուէին : Բերդն անսասան կեցեր էր . հպարտ՝ հին մարտիկի պէս, որ կուրծք կու տայ եկող թշնամիին :

— Մենք հոս բաւական դործ ունինք այդ խոզերը բերդէն դուրս քաշելու համար, ըսաւ հարիւրապետը . բայց վեհափառ Շահի բանակին դէմ Օսմանցին ալ չի կրնար դալ :

Այդ վայրկեանին պառաւ մը տքալով լեռ կը բարձրանար եւ քթին տակէն հազար անէծքներ կու տար պատանիներու հասցէին :

— Քոռնան, դեղին ջրերը թափին, տասը լակոտներ մեզ այս օրերուն հասցուցին :

Հարիւրապետը զինքը կեցուց :

— Ա՛յ, պառաւ, ո՞ւր կ'երթաս : Ո՞ւր են պետական պաշտօնեան անարգող, ծեծողները :

— Հողեմ անոնց դլուխը, այդ բերդին մէջ մտած ազատ Հայաստան կ'երգեն, դրօշակ շիներ են. եւ մեզի այս նեղութեան մատնեցին: Մենք մեր վեհափառ Շահին ծառաները, ի՞նչ գործ ունինք ազատ Հայաստանի հետ: Թող տային, ոսկի տային, գորգ տային, ինչ որ կ'ուզէին տային պետական պաշտօնեային, եւ չքուէր ու երթար:

— Նանի, տունդ դարձիր, ըսաւ հարիւրապետը: Մենք քեզի չենք պաշիր. մենք յանցաւորները պատժելու եկած ենք: Շահը բոլորիս բարի հայրն է:

Պառաւը յոգնած նստեցաւ քարի մը վրայ:

— Կրակեցէ՛ք, հրամայեց հարիւրապետը եւ հրացաններն որոտացին մէկը միւսին ետեւէն:

— Վա՛խ, լեղիս փրթաւ, գոչեց պառաւն ու սկսաւ լեռ բարձրանալ:

Բերդին մէջէն ոչ ոք պատասխանեց: Լռութիւնն աւելի ծանր էր քան թէ հրացանի մը պատասխանը:

— Զգեցէք որ կրակեն եւ փամփուշտնին հատնի, ըսաւ Վահէ: Զգոյշ եղէք, աշտարակներու ճեղքերէն դլուխնիդ դուրս մի կարկառէք:

Հրացանները կը լեցուէին ու կը պարպուէին եւ երբեմն երբեմն հինցած քար մը կամ ճեղքերու մէջ բուսած թուփ մը վար կը թափէին:

— Բացէ՛ք դռները, գոռաց կրկին հարիւրապետը: Ոչ ոք պատասխանեց:

— Սերո՛բ, կանչեց Վահէ. բերդին հարաւային կողմը գետնափոր ճամբայ մը կայ որ դուրս կը հանէ թուփերու խիտ ցանցի մը մէջ. գիտես, անցեալ օր դացինք, քննեցինք միասին: Հետդ առ պատանի մը, Ասոյի թողը Միհրանը, նա քաջ եւ անվախ է եւ դուրս ելիր, զգոյշ եւ առանց տերեւ մը շարժելու. հրացան մը պայ-

Թեցուր եւ իսկոյն բերդը մտիր . թշնամին պիտի շփոթի եւ պիտի կարծէ թէ պաշարուած է :

Սերոբ Թաւ դէպի վար , անցաւ ամէնէն վարի սենեակները եւ դրկած հրացանը , փորի վրայ սողալով դուրս ելաւ խիտ թուփերու մէջ : Դիրք բռնեց եւ հրացանը ժայռի մը վրայ հանդէպնելով նշան առաւ եւ կրակեց : Գնդակը դպաւ գինուորի մը ոտքին : Նա ցաւէն վար ինկաւ եւ ահա վաշտը իր հրացաններն ուղղեց Սերոբի կողմը :

— Պաշարուած ենք , դուչեց սպան . կրակեցէք այդ ուղղութեամբ . բայց տղան իր ընկերոջ հետ արդէն բռնած էր ներքնուղին եւ բերդին մէջ մտած : Կրակեցին , կրակեցին , ոչ ոք պատասխանեց : Քանի մը գինուոր հրահանդ ստացան այդ կողմն երթալ : Վահէ բերդին հիւսիսային գաղտնի դռնէն դուրս ելած կրակեց հակառակ կողմէն : Վաշտը շփոթեցաւ եւ ոմանք փախան :

— Հոս գաղտնի ոգիներ կան , պոռացին ոմանք :

— Ուսկի՞ց կու գայ այդ կրակը , ըսին ուրիշներ :

— Ասիկա տղու գործ չէ , փորձ մարդիկ գինուած են , ըսաւ սպան եւ հայհոյեց :

Յանկարծ բերդին վրայէն գնդակ մը իջաւ եւ թըռցուց սպային խոշոր բարախը :

— Անէ՛ձք . պարապ տեղ մարդ պիտի կորսնցնեմ , մրմոաց կատաղութենէն :

Երկու հրացան բերդէն եւ երկու հրացան բերդին դարձեալ գաղտնի դռներէն դուրս ելած չորս կրակի մէջ առին : Զինուորները անորոշ ուղղութեամբ կը պատասխանէին ժայռերու ետեւ պահուրտած : Երկու հոգի կեանքերնին տուին : Նախ թիւրքմէնը փախաւ , անոր հետեւեցաւ քիւրտը : Պետական պաշտօնեան ժայռի մը

կոնակը կծկուած կը դողար : Վահէ գինքը տեսաւ եւ սպասեց որ գլուխը դուրս հանէ : Նշան առաւ :

— Հայրիկիս արեւուն համար եւ զնդակը ճակատին քաշեց ու վար գլորեց գինքը :

— Շունը սատկեցաւ , մրմոաց սպան , իր պատճառով պարապ տեղ արիւն կը թափենք : Ասոնք հեղ լեռնցիներ են , երբ կատողին՝ առիւծն իսկ չի դիմանար իրենց :

Սպան ջանաց քաջալերել որ շարունակեն կռիւր : Բայց իր մօտ գրեթէ մարդ չէր մնացած : Մրմոաց , դարձեալ թրքավարի հայհոյեց եւ դարձի ճամբան բռնեց : Յանկարծ կեցաւ , ետ դարձաւ եւ ցուցամատը ուղղելով դէպի բերդը , բարձր ձայնով գոչեց .

— Վաղը ձեր մայրերը պիտի լացնեմ :

Այդ վայրկեանին բերդին վրայ բարձրացաւ կապոյտ դրօշակը երեք աստղերով : Սպան զարմացած նայեցաւ եւ ահա զնդակ մը սուլեց իր մօտէն եւ քարի մը զարնուեցաւ :

— Ասոնք քանի՞ հատ են , հարիւր են , հազար են , ըսաւ ինքնիրեն քայլերն արագացնելով :

Վար իջան եւ նստելով ձիերը Խնձորէսք վերադարձան : Գիւղին մէջ գրեթէ մարդ չգտան : Քահանան իսկ չտեսնուեցաւ այլեւս :

Երբ զինուորներն հեռացան , տղաք պարիսպներուն վրայ ելան եւ ուրախութեամբ ուռառ՝ պոռացին : Դրօշակը կը ծածանէր կիսամութին մէջ :

— Առաջին հանդիպումը յաջող զնաց , ըսաւ Վահէ , բայց մի՛ կարծէք թէ վերջացաւ . անոնք կրկին պիտի գան : Լաւ պիտի ըլլայ մութէն օգտուելով գիւղ իջնել եւ հետապնդել զիրենք : Կը խորհիմ թէ կարելի է աւելի մեծ խաղ մը խաղալ անոնց գլխուն :

— Ի՞նչ խաղ, հարցուց պատանի մը:

— Եթէ ծառերու տակ գիշերն անցնեն, հրացանին գողնալ. եթէ տան մը մէջ գիշերեն, կրակ տալ տունին եւ փախցնել:

— Կը խորհի՞ս թէ կրկին բերդին վրայ յարձակին, ըսաւ ուրիշ տղեկ մը:

— Անպայման պիտի յարձակին:

— Վահէ խորհուրդդ շատ յանդուգն է, եթէ զմեզ բռնեն ողջ ողջ տիկ կը հանեն. գիտես Պարսիկները չեն մոռցած իրենց հին սովորութիւնը: Լաւ է որ այս գիշեր բերդին մէջ անցընենք եւ սպասենք վաղուան. մէկիկ մէկիկ գիրենք կը մաքրենք: Այսօր կրակեցին աջ ու ձախ, վեր ու վար եւ միայն պարիսպէն քանի մը քարեր եւ կամ ծեփ փրցուցին, վաղն ալ նոյն բանը պիտի ըլլայ, խորհուրդ տուաւ Սերոբ:

— Ես կը վախեմ որ ասոնք մեր վրէժն անմեղներէն առնեն, պատասխանեց Վահէ: Զի բաւեր բերդը պաշտպանել, այլ գիւղն ու բնակիչներն ալ պէտք է խորհինք:

— Ճիշտ ես, ըսին ուրիշներ:

Վահէին խորհուրդն յաղթանակեց: Որոշեցին որ Վահէն եւ չորս պատանիներ ծածուկ վար իջնեն եւ հետապնդեն ձիաւորները. աղջիկներն ու միւսները Սերոբի հրամանին տակ բերդը պիտի պաշտպանէին:

Մութն արդէն իջած էր գետին. լուսին չկար, բայց պատանիները աչքերը դոց գիտէին արահետները: Իջան գիւղ. խոր լռութիւն էր: Վահէ խկոյն գնաց իրենց տունը. ծերունի մը նստած շեմին վրայ, դանդաղօրէն իր ծխամորձը կը քաշէր: Մէկը կար իր մօտը եւ շատ լուռ կը խօսէին: Անոնք խռոված էին, սիրտ չունէին բառեր փոխանակելու:

— Քուն չունիմ Ասոյ, լսուեցաւ. Վահէս, Վահէս

կը խորհիմ. աչքերուս առջեւէն չի հեռանար իր սիրուն դէմքը. ո՞ր քարին տակ մնաց, ո՞ր սարին վրայ մեռաւ, ո՞վ իր վերջին շունչը վարդի բոյրի պէս առաւ:

— Լա՞ւ ըրինք թէ դէշ, Աղաջան, այս փորձանքը շուտ չ'անցնիր: Իմ թոռնիկս Միհրանն իր հետն էր, նա շատ փոքր է, թերեւս վախէն լեղին փրթաւ եւ առանց մօրն համբոյրին՝ շունչն հովերուն տուաւ:

Վահէ եւ Միհրան լսեցին երկու ծերունիներու ցաւազին խօսքերը. իրենց սիրտն ալ ուռեցաւ, յուզուեցան եւ անհամբեր նետուեցան անոնց վիզերը:

— Պապի հոս եմ, ողջ եմ, մի՛ վախեր: Այժեամբ կրնան որսալ բարձր սարերու վրայ, բայց ո՛չ Վահէն եւ իր ընկերները: Այդ վատերէն երեք հատ միւս աշխարհ դրկեցինք: Այն չարագործ պաշտօնեային ճակտին ես քաշեցի դնդակը եւ նապաստակի պէս գետին դլորեցի: Քեզի համար էր, քու արեւուդ համար, քու անունիդ համար:

Ծերունին համբուրեց պատանիին ճակատը, շօշափեց անոր դլուխը, երեսը, ուսերն ու բոլոր մարմինը. կարծես թարմ բոյր զգաց. նորածինի մը կաթնաբոյր մարմինն զգաց իր թեւերուն մէջ:

— Պապի, մեր գործը չէ վերջացած: Եկանք թըշնամին հետապնդելու: Արդեօք ո՞ւր պիտի գիշերեն:

— Աւագակի պէս գիւղ իջան, եւ Մուկուչին տունը մտան. ասդին անդին ուտելիք հաւաքեցին: Դէպի լեռնային կողմի քանի մը տուններու կրակ տուին: Երդիքն ել՝ կը տեսնես ծուխը. երկու թշուառ պառաւներ ողջ ողջ այրեցին եւ վայրենիի պէս խնդացին անոնց ճիչերուն վրայ:

— Շատ լաւ: Միհրան սպասենք կէս գիշերուան երբ խլուրդի պէս խոր քուն մտնեն:

— Ի՞նչ պիտի ընես, տղաս, պաղատագին հարցուց Աղաջանը:

— Յետոյ կը տեսնես եւ ծափ պիտի զարնես:

— Անօթի չե՞ս, տղաս, պատառ մը բան առ եւ կեր, Միհրան ներս գացէք եւ դարակէն հաց, պանիր առէք:

Վահէ Ղազարգիւս վիճակ ունէր, իր սիրտն ակիքի պէս կը զարնէր, անօթի էր բայց ուտելու փափաք չունէր: Փոքրիկ խումբը գիշերը թափառեցաւ ամայի գիւղին մէջ. լրտեսեցին թշնամին, լսեցին անոնց պոռչրտուքները, հարիւրապետին ձայնը շատ բարձր եւ հրամայական էր: Թիւրքմէնը խորհուրդ կու տար գիշերանց ձգել հեռանալ. հարիւրապետը հակառակ էր, իր պատիւէն կը վախնար: Քիւրտը իր լեզուով կը հայհոյէր Շահին եւ Պարսիկներուն:

— Եալան, քաման նըզէ գամէն, կը պոռար: Ոչ ոք կը հասկնար իր խօսքերը:

Կամաց կամաց խոր լուսթիւն տիրեց: Ոչ մէկ զինուոր յանձն առած էր դրան առջեւ պահակ կենալ: Հարիւրապետը հարկ ալ չտեսաւ:

— Նապաստակի պէս ամէն ոք ծակ մը մտած է, ո՞վ կը համարձակի մեզի մօտենալ, ըսաւ ինքն իրեն:

Պատանիները մօտակայ բակերէն բաւական չոր ցախ հաւաքեցին եւ Մուկուչի տան չորս կողմը շարեցին: Բացարձակ լուսթեամբ գործեցին:

— Դրան կողմը մի՛ դնէք, ըսաւ շատ ցած ձայնով Վահէ, թող բաց մնայ որ կրցողը փախչի:

Ձիերը քովի տան բակին մէջ արձակ ձգուած էին: Բացին բակին դուռը եւ դուրս քշեցին. մութին մէջ ցրուեցան անասունները, ոմանք մեկնումի ճամբան բռնեցին, ուրիշներ մտան գիւղին նեղ փողոցները:

— Միհրան, ըսաւ Վահէ. մենք սխալեցանք, պէտք

էր հետերնիս երկու հրացան առնէինք. երբ կրակէն փախչին, կրակել զէթ օղին մէջ՝ զիրենք աւելի սարսափեցնելու համար:

— Կ'ուզե՞ս բերդը բարձրանամ եւ բերեմ:

— Ճիշտ այդ կ'ուզէի. հետդ առ Միմիկը, անիկա արագավազ է եւ կէս ժամէն վերադարձիր, հրացանները լեցուած ըլլան: Բերդիները, վստահ, որ չեն քնանար, ձայն տուր Սերոբին եւ մանաւանդ շուտ վերադարձիր:

Քիչ վերջ երկու մութ ստուերներ տեսնուեցան. մին հազաց, միւսը խոաց: Աղաջանն ու Ասոն էին: Վահէ հազի ձայնէն հասկցաւ թէ իր հայրն էր. իսկոյն մօտեցաւ եւ կամաց մը շնչեց.

— Հայրիկ, խիստ լուռիւն: Մերունիները տեսան ըլլալիքը եւ իրենք ալ խուրճ խուրճ ցախեր բերին ու լեցուցին դէզերուն վրայ:

— Ո՛չ դրան առջեւ, հայրիկ, ըսաւ պատանին:

— Դուն աղուէսը վանդակի մէջ դրած ես եւ դուռը բաց ձգած:

— Թող փախչին երթան, աւելի լաւ է հետերնին սարսափ տանին քան թէ մահը:

Միհրան ժամէ մը ետ եկաւ եւ հրացաններն յանձնեց Վահէին: Մերունիները զարմացան թէ ուսկի՞ց գրտած էին այդ զէնքերը:

— Հայրիկ, դուն կրակը կու տաս եւ Արոյ Ասոյին հետ իսկոյն կը հեռանաք: Դուն Միհրան մէկ հրացանն առած դռնէն քիչ մը հեռու կը կենաս. հազիւ դուրս թափին, կը կրակես դէպի օդը. ես քիչ մը աւելի վարով կը կրակեմ քիչ մ'աւելի ուշ:

Աղաջանն երեսը խաչակնքեց եւ

— Ես Աստուած, ըսաւ ու կրակը տուաւ. իսկոյն

բոցը բարձրացաւ եւ տունն ամէն կողմէն հսկայ խա-
րոյկի մը վերածուեցաւ: Ներսէն վեր ցատկեցին, պո-
ռացին, աղմկեցին, զիրար հրմշտկեցին: Բոցերը լու-
սաւորեցին բոլոր զիւզը: Ամէն զինուոր դիմեց դէպի
դուռը, խորտակեցին եւ սկսան դուրս թափիլ, ոմանք
խանձոտեցան, ուրիշներ ոտքերու տակ գացին:

— Ալլահ, Ալլահ, գոչեցին եւ կէս վիրաւոր կէս
սարսափահար կրակներու մէջէն տան բաղն ելան: Միհ-
րան պայթեցուց հրացանը եւ խուճապն աւելի շատցաւ:

— Շէյթան, չէյթան (սատանայ): Փախէք, գոչեց
հարիւրապետը, ազատի ով որ կրնայ:

Ինքը վազեց դէպի ձիերու բակը եւ չգտաւ անա-
սունները. շփոթ եւ մոլոր ինկաւ փողոցները փախչելով
դէպի Նախիջեւանի ճամբան: Զինուորները ցրուեցան
զանազան ուղղութեամբ: Կարծես փեթակի մը կրակ
տուած էին: Վահէ վարի թաղէն կրակեց եւ որոտումը
արձագանդեց դէպի ձորերը:

— Ի՞նչ գեղեցիկ լուսթիւն տիրեց, ըսաւ Աղաջանն
Ասոյին, ըսէ Ասոյ, հիմա ասոնց սուրբ ճակատը չհամ-
բուրե՞նք:

— Ոտքերնին համբուրենք. մարդ ըսածդ ա՛յսպէս
պէտք է ապրի: Ո՞ւր են մեր երիտասարդները. կնիկի
զգեստ պէտք էին հագուիլ, թո՛ւ, նամարդներ:

Վահէ իր ընկերներով, զաղտազոյի, հետեւեցաւ
փախստականներուն:

— Հազիւ ստուեր մը, շարժուն մէկը տեսնէք, իս-
կոյն քար քաշեցէք: Այս գիւղին մէջ քարէն աւելի ի՞նչ
կայ: Հոգ չէ ուր կ'ուզէ թող քարն իյնայ, քաշեցէք աս-
դին, անդին, հրամայեց:

Սպան ամէնէն աւելի արագ հեռացած էր գիւղէն.
Ճամբան ձի մը գտաւ որ գլուխը թուփի մը մէջ կեցած

էր. ուղեց մօտենալ եւ բռնել երիվարը. ձին ազացի մը տուաւ սպային փորին որ մարած դետին ինկաւ եւ բաւական ժամանակ անցաւ մինչեւ որ ինքզինքը դտաւ եւ կրցաւ ձին նստիլ ու հեռանալ:

Հեռուէն Խոտէ, Խոտէ (Աստուած) կը լսուէր. քիւրտըն էր որ ոտքերը քարերուն զարնելով չէր գիտեր թէ ո՞ւր կ'երթար:

Երբ արշալոյսն երեւցաւ Չանգեզուրի բարձր սարերու կատարին, քանի մը տուներ դեռ կը ծխային: Մուկուչին տան միայն չոր քարերը մնացեր էին եւ քանի մը այրած հրացաններ եւ դեռ փամփուշտներ կը պայթէին մոխրացած կրակին տակ: Աղաջան եւ Ասոյ դիշերը չէին քնացած, ի՞նչպէս քնանային երբ իրենց սիրտերը կը բարախէին քիչ մ'անդին: Անոնք իսկոյն վազեցին Մուկուչի տունը:

— Մոխիր դառնաք ասոր պէս, գոչեց Ասոյ, անէ՛ծք ձեր գերեզմանին:

Այլեւս գիւղին մէջ զինուոր չէր մնացած. քանի մը թափառական ձիեր դտան ճամբաներուն վրայ: Սպան չունչը նախիջեւան առաւ: Ի՞նչ ըսէր Խանին, զինքը պիտի շանթահարէր եւ թերեւս սպաննէր որ խայտառակարար յաղթուած փախեր էր:

— Այստեղ սուտ պէտք է, մտածեց ինքնիրեն:

Խանին ներկայացաւ, խոնարհեցաւ եւ ըսաւ.

— Մեծապատիւ տէր, ձեր հրամանը կատարուեցաւ, Խնձորէսք գիւղը կրակի եւ մոխիրի վերածեցինք. նա այլեւս գոյութիւն չունի եւ պէտք չկայ մարդ զըրկել հարկ հաւաքել, Խնձորէսք դժոխքին ծոցը զրկեցինք: Կրնաք ջնջել ցանկին մէջէն:

— Ապրի՛ս, պատասխանեց Խանը, քեզ գնդապետի աստիճանին կը բարձրացնեմ:

Այդ օրէն Խնձորէսք գիւղը ջնջուեցաւ Խանի ցանկերէն: Բայց այնտեղ այդ Զանգեղուրի ժայռերու դադաթին, հինաւուրց բերդը կը նազէր ամպերու եւ երկինքի մէջ. իր բարձր աշտարակին վրայ, կապոյտ գոյնով եւ երեք ոսկի աստղերով դրօշակը, կը ծածանէր գիւղին վրայ:

— Բարձրացիր եւ բարձրացուր, կը կրկնէին գիւղացիներն ամէն անգամ որ արշալոյսն ոսկեղօծէր Մուշեղի, Վարդանի եւ Վահանի խորհրդական աստղերը: